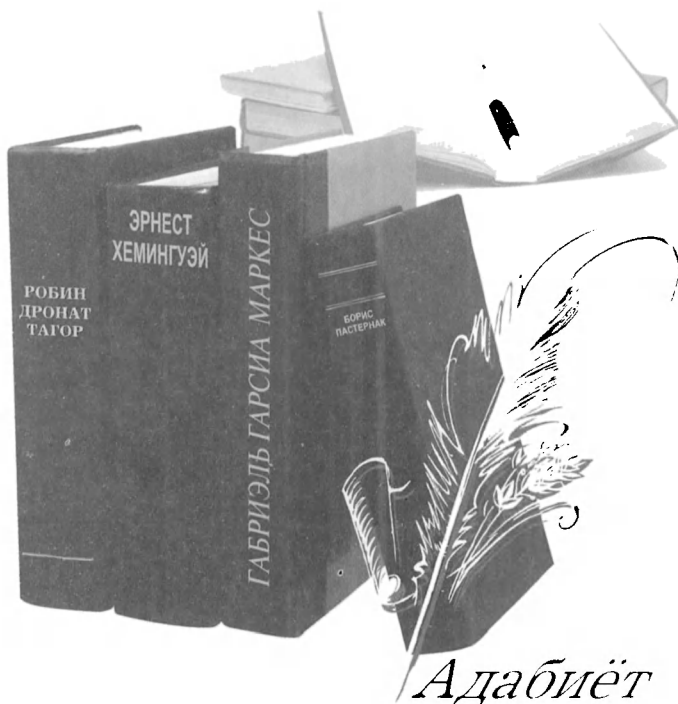

Хусан ЭРМАТОВ

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2011

МУКОФОТ ТАРИХИГА БИР НАЗАР

Нобель мукофоти илғор илмий тадқиқотлар, инқилобий кашфиётлар ёки маданият ёхуд жамият тараққиётига қўшилган улкан хизматлар учун тақдим этиладиган энг нуфузли мукофотлардан биридир. Мукофот билан алоҳида шахслар тақдирланади, фақатгина Тинчлик мукофоти бундан мустасно. Тинчлик бўйича Нобель мукофоти расмий ва жамоат ташкилотларига ҳам берилиши мумкин. Бир шахс фақат бир марта Нобель соҳиби бўлиши мумкинлиги белгилангани ҳолда тарихда бу қоидадан бир неча бор чекинилган ҳолатлар учрайди. 1968 йилдан буён мукофотни бир вақтнинг ўзида уч кишидан ортиқ шахсларга берилмаслиги ҳам қоида сифатида киритилди. Номзод унга мукофот берилиши эълон қилинган вақтда ҳаёт бўлиб (бу одатда октябрь ойига тўғри келади), шу йилнинг 10 декабрига қадар оламдан ўтган бўлса, унга ушбу мукофотни вафотидан сўнг бериш мумкин, бу ҳақидаги қарор 1974 йилда қабул қилинган.

Нобель мукофотлари Альфред Нобель васиятномасига биноан таъсис этилган.

Нобель ўзи ким эди? Альфред Бернхард Нобель 1833 йилнинг 21 октябрь куни Швеция пойтахти Стокгольмда таваллуд топган. Альфред Эммануэль ва Андриетта Нобелларнинг учинчи ўғли эди. 1842 йилнинг куз ойларида Нобеллар оиласи Санкт-Петербургга кўчиб келишган. Бўлажак олимнинг отаси бу ерда торпедолар тайёрлаш бўйича иш бошлайди. 1849 йилда Альфред ўқиш учун Европа ва Америкага йўл олади. У Дания, Германия, Италия, Франция ва кейин АҚШда бўлади. Бу сафар қарийб икки йил давом этади. Россияга қайтгач, Альфред оилага тегишли, Россия армиясининг ҳарбий буюртмаларини амалга оширадиган фабрикаларни бошқариш билан шуғулланади. Бу ишлар инқирозга юз тутгач, отаси билан Швецияга қайтишга мажбур бўлган Альфред портловчи моддаларни ўрганишга киришади, айниқса, нитроглицеринни хавфсиз ишлаб чиқариш ва ундан фойдаланиш уни кўпроқ қизиқтирарди.

1868 йилда Нобель динамитга патент олади. Ўз кашфиётини тарғиб қилар экан, у портловчи модданинг имкониятларини намойиш этар, унинг қандай ишлаши ҳақида маърузалар қиларди. Натижада Нобель кашфиётига кундан-кун кўпроқ одамлар қизиқиш билдира бошлайдилар.

Альфред динамит ва бошқа портловчи моддалар ишлаб чиқариш, шунингдек, Бокудаги нефть майдонларини очиш ишларидан катта мол-мулкка эга бўлган.

1888 йилда мухбирлар хатоси билан Альфред Нобелнинг ўлими ҳақида хабар берилган. Бу олим учун жуда оғир таассурот қолдиради. Уни журналистлар «қонга ботган миллионер», «динамит қироли» дея таърифлашган эди. Бундан таъсирланган олим тарихда «дунёвий миқёсдаги жиноятчи» сифатида қолмаслик учун жиддий ўйлаб қолади.

Нобель 1889 йилда Бутунжаҳон тинчлик конгрессида қатнашади.

У 1896 йилнинг 10 декабрь куни стенокардия хуружидан вафот этган. Олим Стокгольмдаги Норра қабристонига дафн этилган.

Нобелнинг 1895 йилнинг 27 ноябрь куни ёзилган васиятномасида шундай сўзлар бор эди: *«Менинг барча кўчмас ва кўчириб бўладиган мол-мулким васийларим томонидан тез пулга айланадиган қимматликларга йўналтирилган, шу йўл билан топилган маблағлар ишончли банкка жойлаштирилган. Ушбу қўйилмалардан келадиган даромадлар уларни ҳар йили йил давомида инсониятга энг катта фойда келтирган кишиларга мукофотлар тарзида тақсимлайдиган фондга тегишли бўлиши лозим....*

Кўзда тутилаётган фоидалар қўйидаги беш йўналишга тенг равишда бўлинади: биринчиси — физика соҳасида энг муҳим кашфиёт ёки янгилик яратганлар, иккинчиси — кимё йўналишида энг муҳим кашфиёт яратган ёки бу фанни мукаммаллаштиришга ҳисса қўшганлар, учинчи бўлак — физиология ёки тиббиёт соҳасида энг катта муваффақият қозonganлар, тўртинчиси — ғоявий йўналишда энг нодир адабий асар яратган ва бешинчиси — миллатларни жипслаштириш, қўлиқни бартараф этиш ҳамда мавжуд армиялар сонини қисқартириш ва тинчлик ҳаракатларини амалга оширишга ҳисса қўшганлар учун... Менинг алоҳида истагим шундан иборатки, мукофотларни беришда номзодларнинг қайси миллатга мансуб эканлигига эътибор берилмасин».

Шундай қилиб, Нобель васиятига кўра, ушбу мукофот фақатгина беш йўналишда таъсис этилган. Булар:

Адабиёт (1901 йилдан эътиборан, Швецияда берилади);

Физика (1901 йилдан Швецияда тақдим этилади);

Кимё (1901 йилдан буён Швецияда берилади);

Физиология ва тиббиёт (1901 йилдан эътиборан, Швецияда берилади);

Тинчлик (1901 йилдан эътиборан, Норвегияда топширилади) бўйича Нобель мукофотларидир.

Бундан ташқари, Швеция банки ташаббуси билан 1969 йилда Иқтисодиёт йўналишидаги Нобель мукофоти ҳам таъсис эгилди. Ушбу мукофотни тақдим этиш шартлари ҳам илгаригилари билан бир хил. Шундан сўнг, Нобель жамғармаси бошқаруви номинациялар сонини кўпайтирмасликка қарор қилди.

Шуни таъкидлаш лозимки, фаннинг кўпгина тармоқ ва соҳалари Нобель мукофоти билан қамраб олинмаган. Айтишларича, Альфред Нобель дастлаб соҳалар рўйхатини тузганда, унга математикани ҳам киритган эди. Аммо кейинроқ, унинг ўрнига Тинчлик мукофотини

ёзади. Бунинг аниқ тафсилоти маълум эмас. Асосий сабаблардан бири сифатида ўша пайтда Швецияда математика соҳасининг етакчиси бўлган Миттаг-Леффлер номини келтиришади, уни Нобель Стокгольм университети учун ҳадеб хайрия сўраб келавергани учун ёқтирмай қолган. Бошқа бир тахминга кўра, Нобель ёқтириб қолган Софья Ковалевскаянинг уни ташлаб, Миттаг-Леффлерни танлагани бунга сабаб бўлган. Яна бир эҳтимол шуки, Нобель мукофот учун соҳаларни танлар экан, уларнинг инсониятга аниқ ва кўринарли фойда келтиришини мақсад қилиб олган, математика бўйича натижалар эса кенг жамоатчилик назарида бундай тоифага кирмайди.

Иқтисодиёт бўйича Нобель мукофоти билан боғлиқ харажатлар Нобель меросига дахлдор бўлган жамғармадан ажратилмайди. Шунинг учун ҳам, уни ҳақиқий даражада нобелча, деб ҳисоблаш баҳсли масаладир. Иқтисодиёт бўйича Нобель мукофоти соҳиби ҳар йили 12 октябрда эълон қилинади. Барча мукофотлар эгаларига 10 декабрда топширилади.

Нобель мукофоти соҳиби бўлган шахслардан «Нобель маърузаси» билан чиқиш қилиш талаб этилади. Бу маъруза шу номдаги жамғарма томонидан алоҳида чоп этилади.

Энди Нобель мукофоти билан бериладиган маблағлар ҳақида. Нобель жамғармаси 1900 йилда мустақил ноҳукумат ташкилоти сифатида ташкил этилган бўлиб, унинг бошланғич капитали 31 миллион Швеция кронаси ёки бугунги нархларда 1,5 миллиард кронани ташкил этар эди. Илк мукофотлар 150 минг кронадан берилган. Ҳозирги вақтга келиб жамғарма капитали 2 миллиард 966 миллион Швеция кронаси ёки 450 миллион АҚШ долларига тенг бўлиб мукофот миқдори эса 10 миллион Швеция кронасини ташкил этмоқда. Шундай қилиб мукофот:

2003 йилда — 1,35 миллион АҚШ доллари;

2004 йилда — 1,32 миллион АҚШ доллари;

2005 йилда — 1,3 миллион АҚШ доллари;

2008 йилда эса — 1,399 миллион АҚШ долларига тенг бўлди.

Мукофотларни топшириш маросими

Мукофотни топшириш маросимига тайёргарлик йил давомида кўплаб ташкилотлар томонидан олиб бориладиган катта жараёндир. Октябрь ойида лауреатлар аниқланиб якуний тасдиқланади ва эълон қилинади. Мукофот соҳибларини аниқлашни Швеция Қироллиги фанлар академияси, Швеция академияси, Қироллик институтининг Нобель ассамблеяси ҳамда Норвегия Нобель кўмитаси амалга оширади. Мукофотларни топшириш маросими ҳар йили 10 декабрь куни икки мамлакат — Швеция ва Норвегия пойтахтларида ўтказилади.

Стокгольмда Швеция қироли физика, кимё, физиология ва тиббиёт, адабиёт, иқтисодиёт йўналишлари бўйича мукофотларни топширади.

Тинчлик бўйича Нобель мукофоти эса Осло университетида Норвегия қироли ва қироллик оиласи аъзолари иштирокида эгаларига тақдим этилади. А. Нобель корпорациясига тегишли корхоналар фаолиятдан олинадиган даромадлардан келиб чиқиб, ҳар йили ўзгариб турадиган пул мукофотидан ташқари, лауреатларга Нобель расми туширилган медаль ҳамда диплом ҳам берилади.

Нобель зиёфати

Нобель мукофотларини топшириш тадбирларида ташкил этиладиган кечки овқат алоҳида ўрин тутати. Бундай банкет илк бор мукофотнинг биринчи топширилиш маросими ўтказилган кун — 1901 йилнинг 10 декабрида бўлиб ўтган эди. Ҳозирги вақтда бу тадбир шаҳар бошқармасининг Мовий залида ўтказилади. Унга 1300—1400 нафарга яқин меҳмон таклиф этилади. Улар қатъий тарзда фраклар ва кечки либосларда бўлади. Таомномани тайёрлашда «бошқарма қовоқхонаси» (бошқарма қошидаги ресторанча)нинг ошпазлари ва «Йил ошпази» унвонига эга бўлган пазандалар иштирок этишади. Сентябрь ойида таомноманинг уч хил варианты бўйича тайёрланган овқатлар ва пишириқлар Нобель қўмитаси аъзолари томонидан таътиб кўрилиб, улардан кечки базм дастурхонига тортиладиганлари келишиб олинади. Фақат десерт, яъни музқаймоққина олдиндан маълум бўлади. Аммо унинг ҳам қайси хилидан тортилиши 10 декабрнинг оқшомига қадар озчиликни ҳисобга олмаганда, сир тугилади.

Нобель банкети учун дастурхон элементлари ҳам махсус ишлаб чиқилган дизайн асосида танланади. Ҳар бир дастурхон ва қўлсочиқ четига Нобель портрети тўқиб солинган. Идишлар қўлда тайёрланган, ликопчалар четига Швеция амбир услубига мувофиқ, кўк, яшил ва тилларанг чизиқлар тортилган. Биллур фужер оёқлари ҳам худди шу рангларда бўёқланган. 1991 йилда Нобель мукофотининг 90 йиллигига бағишланган банкет учун 1,6 миллион долларлик идиш товоқларга буюртма берилган эди. Бунга 6760 та бокал, 9450 дона пичоқ ва санчқилар, 9550 та тарелка ва ... ажабки, бир дона чой учун чашка кирган. Чашка малика Лилиана учун, чунки бу хоним кофе ичмайди. Аммо, ушбу чашканинг ликопчасини кимдир ўғирлаб кетган.

Залда столлар математик аниқликда териб чиқилади, Сан-Ремодан жўнатиладиган 23 000 дона гул эса зални безаб туради. Хизматдаги официантларнинг ҳар бир ҳаракати лаҳзалик даражада аниқлаштириб чиқилади. Мисол учун, музқаймоқнинг тортилиш жараёнини олинг, биринчи официантнинг патнис билан эшик олдида пайдо бўлишидан, охиригисининг столни тарк этишигача бўлган вақт тўппа-тўғри уч дақиқани ташкил қилади, қолган таомларни дастурхонга тортиш учун эса, икки дақиқадан вақт кетади.

Соат миллари 19:00 га етганда қирол ва қиролича бошчилигидаги фахрий меҳмонлар зинадан Мовий залга тушиб келадилар, бу пайтда барча таклиф этилганлар залда ҳозир бўлишади. Швеция қироли Нобель мукофоти соҳиби бўлган аёлнинг қўлидан тутиб олган бўлади, агарда аёл киши мукофотга лойиқ топилмаган бўлса, физика йўналишидаги лауреатнинг рафиқаси қўлидан тутиб кириб келади. Биринчи қадаҳ жаноби олийлари учун, иккинчиси Альфред Нобель хотираси учун кўтарилади. Шундан кейингина, таомнома сири ошкор этилади. Таомнома ҳар бир ўриндиққа илова қилинган картага майда ҳарфлар билан нашр этилган бўлиб, унда тилларанг нақшларда Нобелнинг ён томондан олинган сурати туширилган. Кечки овқатга дунёнинг энг машҳур муסיқачилари таклиф этилади, масалан, 2003 йилда унда Ростропович ва Магнус Линдгрэнлар ўз санъатларини намойиш этиш шарафига муяссар бўлишган.

Банкет музқаймоқ тановули билан якунига етади. Соат 22:15 да Швеция қироли тилларанг залда рақснинг бошланишига ишора қилади. Соат 1:30 да меҳмонларга рухсат берилади. 1901 йилдан буён тадбирда тортилган таомларга Стокгольм шаҳар бошқармаси ресторанида буюртма бериш имконияти яратилади. Бундай овқатланишнинг нархи икки юз долларга яқин туради. Ҳар йили 20 мингга яқин меҳмон худди шундай буюртма беради ва ҳар гал одатга кўра, охириги тадбирга тайёрланган таомларга талаб катта бўлади.

Нобель концерти

Ушбу концерт мазкур ҳафталик доирасидаги асосий тадбирлардан биридир. Бу маросим Европада йилнинг энг эътиборли муסיқий тадбирларидан бири ҳисобланса, скандинавия мамлакатлари учун энг муҳими саналади. Унда замонанинг энг кўзга кўринган мумтоз санъат усталари иштирок этадилар. Унга тайёргарлик бир неча ой олдин бошланади. Барча тадбирлар декабрь ойининг биринчи ярмида ўтказилади. Нобель концертига машҳур швед скрипкачиси Михаил Казиник экспертлик қилади. Ушбу тантанали тадбир ҳар йили 31 декабрь куни бир қатор халқаро телеканаллар орқали намойиш этилади.

Нобелни танқид...

Мукофот билан боғлиқ танқидий фикрлар ҳам талайгина. Биринчидан, Нобелнинг васиятномасига мувофиқ, мукофот у тақдим этиладиган йилда эришилган натижалар, яратилган янгилик ва кашфиётлар учун берилиши белгилангани ҳолда, кўп ҳолларда бунга амал қилинмаганига гувоҳ бўлиш мумкин.

Иккинчидан, кўпгина олимлар ўзлари яратган кашфиётлар «вақт синови»дан ўтиб мукофотга тақдим этилишига етиб келмай, оламдан кўз юмадилар. Қолаверса, битта илмий мактаб вакилларига мукофотни

бир неча бор тақдим этиш тенденцияси ҳам кузатилмоқда. Бунда ҳам адолат тамойиллари бузилишини кўриш мумкин.

Нобель тарихи билан боғлиқ яна бир ҳолат шундан иборатки, кўпгина номинантлар бериладиган пул маблағлари одамларнинг ўлимига олиб келган ишлаб чиқариш орқасидан топилганини рўқач қилиб мукофотни олишдан бош тортишган, бунда улар динамитни назарда тутишади.

Тинчлик мукофотидан бошқа Нобель мукофотлари бир кишига фақат бир марта берилиши мумкинлиги белгилаб қўйилгани ҳолда, тарихда бу қоида ҳам бузилганига гувоҳ бўлдик. Ўтган бир асрдан ортиқ вақт давомида тўрт киши икки мартадан Нобель лауреати бўлишган. Булар Мария Склодовская-Кюри физика бўйича 1903 ва кимё бўйича 1911 йилда, Лайнус Полинг кимё йўналиши бўйича 1954 йилда, Тинчлик мукофотига 1962 йилда, Жон Бардин физика бўйича икки бор 1956 ва 1972 йилларда, Фредерик Сенгер эса кимё йўналишидаги мукофот билан 1958 ва 1980 йилларда тақдирландилар. Ташкилотлар ҳақида гап кетганда, Халқаро Қизил хоч қўмитасининг уч марта — 1917, 1944 ҳамда 1963 йилларда, БМТнинг қочоқлар бўйича олий комиссари бошқарувининг икки бор — 1954 ва 1981 йилларда Тинчлик бўйича Нобель мукофотида сазовор бўлганликларини таъкидлаб ўтиш жоиз.

2010 йилнинг 1 январь ҳолатига 762 нафар эркак ва 40 нафар аёл Нобель мукофотида сазовор бўлгани қайд этилган. Аёллар орасидан биринчи бўлиб ушбу мартабага Мария Кюри лойиқ топилган. Бахтни қарангки, Мария Кюрининг қизи Ирен Жолио-Кюри ҳам кимё бўйича 1935 йилда Нобель мукофотида сазовор бўлади. 2009 йилда бир йўла беш нафар аёл Нобель лауреатларига айландилар, улар орасида Элинор Остром иқтисодиёт йўналишида бу мукофотга лойиқ топилган биринчи аёлдир. Маълумки, 107 нафар ёзувчи, сиёсатчи ва файласуфлар Адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланишган.

Қайси мамлакат олдида?

Қайси мамлакатдан неча нафардан фуқаро Нобель мукофотида лойиқ кўрилгани ҳақидаги маълумотлар ҳам кишини бефарқ қолдирмайди. Агар алифбо тартибида назар ташлайдиган бўлсак, қуйидаги статистикага дуч келамиз: 2010 йилгача Австралиядан 7, Австриядан 13, Аргентинадан 4, Бангладешдан 1, Фуқаролиги бўлмаган шахслардан 1, Бельгиядан 9, Буюк Британиядан 101, Венгриядан 4, Шарқий Тимордан 2, Вьетнамдан 1, Ганадан 1, Гватемаладан 2, Германиядан 89, Грециядан 2, Даниядан 14, Мисрдан 4, Исроилдан 9, Ҳиндистондан 4, Эрондан 1, Ирландиядан 5, Исландиядан 1, Испаниядан 6, Италиядан 16, Канададан 9, Кениядан 1, Хитойдан 5, Колумбиядан 1, Коста-Рикадан 1, Мексикадан 3, Мьянмадан 1, Нигериядан 1, Нидерландиядан 18, Норвегиядан 8, Перудан 1, Покистондан 1, Фаластиндан 1, Польшадан 7, Португалиядан 2, Россиядан 5, Сент-Люсиядан 1, собиқ Иттифоқдан 15, АҚШдан

291, Трининад Тобагодан 1, Туркиядан 1, Финляндиядан 3, Франциядан 52, Чехиядан 1, Чехословакиядан 1, Чилидан 2, Швейцариядан 22, Швециядан 29, ЖАРдан 8, Югославиядан 1, Жанубий Кореядан 1, Япониядан 16 нафар фуқаро Нобель мукофотида сазовор бўлишган.

Адабиёт бўйича Нобель мукофоти соҳиби бўлган 107 нафар ёзувчи, шоир ва сиёсатчиларнинг қайси мамлакатнинг фуқаролари эканини аниқ белгилаш ҳам бугунги глобаллашиб кетган даврда, тўғриси, унча осон иш эмас. Мисол учун, Бродскийни олайлик, миллати жиҳатидан яҳудий, АҚШ фуқаролигидаги ижодкор ўзини рус адабиётчиси, деб ҳисоблайди. Назаримизда, бу борада яратилган асарларнинг қайси тилда эканлиги кўпроқ аҳамият касб этса керак.

Шу жиҳатдан қаралса, 2010 йилгача Нобель мукофотида сазовор бўлган ёзувчиларнинг 26 нафари инглиз тилида ёзган, бу жами лауреатларнинг 25 фоизини ташкил қилади. 13 нафар ёки 12.5 фоизи француз тилида битилган, 13 лауреат ёки 12.5 фоиз ёзувчи немис, 10 фоизи испан, 6 фоизи итальян ва швед, 5 фоизи эса рус тилида ижод қилинган асарлардир.

Инглиз тилида ижод қилувчиларнинг мутлоқ кўпчилиқни ташкил этиши табиий. Чунки жуда кўпгина давлатларда бу тил давлат мақомига эга. Француз ва испан тилларининг бу борадаги устунлиги ҳам изоҳ талаб қилмаса керак. Шу билан бирга рус ёзувчилари ўз вакилларининг камлигидан рози эмасликларини баён этадилар.

Адабиёт, адабиёт ва яна адабиёт...

Француз шоири Арман Сюлли-Прюдомнинг вафот этганига юз йилдан ошди. Агарда бир тарихий воқеа бўлиб ўтмаганида, уни ҳеч ким эсламаслиги ҳам мумкин эди. Ҳозирга келиб, ҳатто ўз ватанида ҳам унутилаётган шоир адабиёт бўйича Нобель мукофотида биринчи бўлиб лойиқ қўрилган эди. Бу 1901 йилда, ҳали дунёда асарлари энг кўп ўқиладиган ёзувчи Лев Николаевич Толстой завқ-шавқ билан ижод қилиб турган маҳалда бўлиб ўтганди. Йўқ, шоирга бу мукофот ноҳақ берилди, деган фикрни айтмоқчи эмасмиз, албатта. Сюлли-Прюдом кўп қийинчиликлар кўрган ва, шу билан бирга, муносиб умр кечирган ижодкор ҳисобланади. Ночор ҳаётига қарамай, у Франциянинг энг маълумотли кишиларидан бирига айланади. Ўзининг фалсафий поэзиясида инсонпарварликни тарғиб қилади. Шоир прусслар армияси Парижни ишғол қилган вақтда шаҳарни ҳимоя қилиш учун қўлига қурол олади. Унинг қандай инсонлиги асарларига ҳамоҳанг тарзда амалга оширган ишлари билан ҳам аҳамиятли. Прюдом Нобель мукофоти учун олган пулларининг катта қисмини ёш шоирларни рағбатлантиришга сарфлаган.

«Ясная поляналик чол» — Толстойни шундай аташарди, Нобель мукофотини рад этган, деган тахминлар ҳам йўқ эмас. Солженициннинг ёзишича, Толстой *«қандайдир кerosин сотувчи адабиёт мукофотини таклиф этадими, бу қандай гап бўлди?»*, деб киноя ҳам қилган. Бу

қанчалик рост гап? Толстой мукофотни 1906 йилда рад этган, бунга шубҳа йўқ, бироқ 1901 йилда, ҳали эндигина таъсис этилаётган, атрофида жанжаллар бошланмаган бу мукофот ҳақида «отахон»нинг эшитганига ҳам шубҳа қиласан киши.

Швеция академияси котиби Карл Вирсен Толстойнинг ўлмас асарлар яратганини тан олгани ҳолда, унинг номзодига мутлақо қарши бўлган. Ул жанобни Толстойнинг *«цивилизациянинг барча шакллариини инкор этиб, улар ўрнига ҳамма мавжуд маданиятлардан узилиб қолган примитив яшаиш тарзини қабул қилишга ундагани»* таассуфлантирган эди.

Албатта, швециялик олим Лев Николаевичнинг асарларини ўта вулгар талқин этган. Хулласи калом, янги, йигирманчи асрнинг эрта тонгида адабиётдаги энг йирик шахс дея Сюлли-Прюдом тан олинди. Ҳа, айнан шундай бўлди.

Бошқа таҳлилчилар бу қарорни Швеция академиясининг «евроцентризм»и билан боғлашади. Айнан ўша Вирсеннинг таърифича, Нобель мукофоти Европанинг энг кучли ва салоҳиятли ёзувчиларини уларнинг кўп йиллик ва адабиётга келтирган ўзига хос ишлари учун рағбатлантирувчи мукофот сифатида таъсис этилган.

Шуниси қизиққи, аслида бу Альфред Нобельнинг васиятларига зид гап. *«Менинг қатъий тилагим шуки, — деган эди Нобель, — мукофот миллати ва келиб чиқишидан қатъи назар, энг кучлиларга тақдим этилиши керак».*

Ҳа, кўпчилик шундай бўлишини кутган ҳам эди, мисол учун, айнан ўша Вирсеннинг қирқдан ортиқ ватандоши ҳам 1902 йилнинг январиди Толстойга ноодатий жанрдаги мактуб жўнатганлар қаторида бўлди. Бу мақтовнома ва бир вақтнинг ўзида эътирознома ҳам эди.

«Нобель мукофоти илк бор тақдим этилаётганини важиждан биз қўйида имзо қўйган швециялик ёзувчи, расом ва танқидчилар Сизга ўз эҳтиромимизни билдириб... Гарчи ўзингиз шахсий дунёингиз билан бу каби мукофотларга интилмаган бўлсангиз-да, сизнинг тимсолангизда нафақат замонавий адабиётнинг патриархини, балки бугунги кунда ҳаммадан олдин кўз олдимизга келаётган улкан сўз санъаткорларидан бирини кўраимиз».

Бундай мурожаатлар оқимидан сўнг, Лев Николаевич ҳам ўз фикрини билдириш ва жавоб ёзишни лозим топди. Ўзининг қисқагина мактубида, жумладан, шундай деб ёзганди:

«Қадрли ва ҳурматли биродарлар! Нобель мукофоти менга тақдим этилмаганидан хурсандман. Бу биринчидан, мени ҳар қандай моддийликлар каби зулм келтириши мумкин бўлган пулларни сарф қилишдек оғир ташвишдан халос қилади, иккинчидан, менга таниш бўлмаган, бироқ ниҳоятда қадрли бўлган шунча шахслардан ҳамдардлик ва хайрихоҳлик мактубларини олганим менга катта шараф ва мамнуният бағишлайди».

Толстой, эътибор берган бўлсангиз, гарчи жуда ҳам истамаётгандек кўринса-да, ўзи айтмоқчи, ана шундай «бош огриги», яъни ўзига ёқмайдиган пулларни қандай қилиб тақсимлаш масаласини ўйлаб кўришга маънан тайёр эди. Бу, қайсидир даражада унинг 1901 йилги

Нобель мукофотини инкор этмаганига ишора беради. 1906 йилда эса ҳолат бошқача эди. Россия академияси Нобель мукофотига номзодини тавсия қилиб Стокгольмга мактуб жўнатганида, Толстой бунинг олдини олиш учун жиддий киришади. Асарларини фин тилига таржима қилувчи яқин оғайниси Арвид Ярнефельдга хат ёзиб, ундан ўзининг Швециядаги алоқаларини ишга солишни ва иложи борица, мукофотнинг унга берилмаслигини сўрашини илтимос қилади. «*Бу мени ундан воз кечишдек ниҳоятда ноқулай аҳволга солиб қўяди*», дейди у.

Ярнефельд бу илтимосни уддалайди чоғи, 1906 йилги Нобель мукофоти яна бир нотаниш итальян шоири Кадуччига берилади. Келинг, бир оз мушоҳада қилиб кўрайлик. Мукофот Толстойга нима бериши мумкин эди? Ҳеч нарса! Толстой ўзининг юксаклиги билан бу мукофот обрўсини кўтарган ва унга муносиб бўлиши мумкин бўлганларга ҳам жуда катта мезонни белгилаб қўйган бўлар эди. Биласизми, бу чўққи етиб бўлмас маррага айланиб қолиши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмасди. Аммо бу адабиёт олами ва жараёнлари учун жуда муҳим бўлган ўлчовларни ҳам белгилаб берган бўларди. Яна бир гап. Нобель мукофотидан воз кечганлар бўлди. Мисол учун, Жан-Поль Сартр ундан ўзи воз кечган бўлса, Пастернакни ундан воз кечишга мажбур қилишди. Бироқ ушбу тақдим этилмаган мукофотлар Нобель йилномасида сақланиб қолган, унинг ҳисоботига ҳам киритилган. Толстойнинг исми эса у ерда қайд этилмаган, фақат миш-мишлар ва тахминлар бор холос.

Шундай қилиб, адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти тарихи, кўплаб таҳлилчилар хулосаларига кўра, муайян хатолар билан бошланган. Бу эса маълум даражада мукофотнинг ҳозирги давргача ҳам бир қадар субъектив, айни вақтда бир қадар баҳсли бўлиб қолишида роль ўйнамоқда.

Фактлар ўжар бўлади. 1901 йилдан 1991 йилгача — тўқсон йил мобайнида бутун бошли Осиёдан Нобель мукофотига икки нафаргина ёзувчи муносиб топилгани кишини ўйлантириши табиий. Ахир ушбу давр мобайнида Европа ва АҚШдан етмишдан ортиқ ижодкор бу мартабага лойиқ кўрилган. Аслида ҳам, Осиё халқлари адабиёти шунга лойиқми? Мана, масала! Ахир Осиёда кўп асрлик, мингйиллик анъаналарга эга бўлган Япония, Хитой, Ҳиндистон, Эрон ва бошқа мамлакатлар бор.

Умуман, Нобель мукофоти, хусусан, адабиёт йўналиши ҳақида гап кетар экан, лауреатларнинг кўпчилигини ташкил этувчи Европа ва АҚШ ёзувчилари ҳақидаги мулоҳазалар катта ўрин тутати. Бу борада ҳаммаси рисоладагидек кўринади. Аммо бу, бир қарашда шундай. Энг аввало, швед академикларининг доимий диққат эътиборида бўлиб келган скандинавия мамлакатлари адибларини олайлик, бу эътибор шунчалик бўлдики, тўқсон йилда берилган 88 та мукофотнинг 14 таси, яъни, ҳар олтинчиси шу минтақаликларга теккан. Булар шведлар, данияликлар ва норвеглардир. Майли, экспертларни ҳаддан ортиқ эҳтиросларга берилишганига ҳам тўхталиб ўтирмаймиз, уларнинг «ўзларига яқин» бўлганларнинг имконият ва даражаларини чинакамига ошириб

юборганликлари шак-шубҳасиз, бунинг ҳеч ким инкор этмайди. Бошқа бундан-да аҳамиятли, муҳим бўлган вазиятлар, эътирозлар ҳам бор. Қанчалар ҳайратланарли ва мантиққа зид бўлмасин, бутун скандинавиялик ижодкорлар орасида сўзсиз буюк ёзувчи саналмиш Ибсен бу рўйхатда йўқ. Ахир у мукофот ўз эгаларини топа бошлаганидан сўнг ҳам, беш йил яшаган эди. Унинг тан олинмаслиги сабабларидан бири сифатида ёзувчининг антилиберал бўлганлигини кўрсатишади. Таҳлилчилар Толстойдек адабиёт йўлбарсининг шведлар томонидан муносиб баҳоланмаганини уларнинг Европага ён босишлари билан баҳолашса, Ибсен билан боғлиқ бу ҳолатни ўта очиқ тарафкашлик билан баҳолашади.

1912 йилда оламдан ўтган йирик швед ёзувчиси Стриндберг номзодининг рад этилиши ҳам ниҳоятда ажабланарли. Тадқиқотчи А. М. Илюкович бу мавзудаги китобида шундай ёзади: «*Стриндберг мукофотга реал номзод бўла олмаслигининг сабаби, у ўта мураккаб шахс бўлиб, етарли даражада ҳурматга сазовор эмас эди*».

Муаллиф, шу билан бирга, Стриндбергнинг тўла асосланган раддиясини келтиради: «*Келинг, санъатни муҳокама қилишга киришган, аммо уни тушунаймишган магистрлардан узоқ бўлайлик. Агар лозим бўлса, Нобель пулларидан, одамлар айтмоқчи, динамит пуллардан ҳам воз кечамиз*».

Шу ўринда академикларнинг скандинавиялик яна бир оғир табиатли адиб Кнут Гамсунга мукофотни лозим топишганини таъкидлаб ўтиш ўринли. Бу масалада қарийб йигирма йил баҳслашилди, қизиги, экспертлар кейинчалик бу қарорларидан пушаймон ҳам бўлишган.

Ёзувчининг маҳорати муайян даврдан кейин ўзининг ҳақиқий баҳосини топиши мумкинлигини эътиборга олиб, ўтган асрнинг биринчи ярмида мукофот соҳиби бўлган ва аynи шу даврда Европа ва АҚШда яшаган ҳамда аксарият европа тилларида ижод қилган, бироқ мукофотга лойиқ топилмаган ёзувчиларни таққослаш учун келтириб ўтайлик.

Лауреатлар ва лойиқ топилмаганлар кетма-кетликда келтирилади:

Перл Бак — Шервуд Андерсон

Хасинто Бенавенте — Бертольд Брехт

Пауль Гейзе (Хейзе) — Поль Валери

Карл Гьеллеруп — Томас Вульф

Грация Деледда — Федерико Гарсиа Лорка

Йоханнес Йенсен — Жеймс Жойс

Жозуэ Кардуччи — Эмиль Золя

Эрик Карлфельдт — Хенрик Ибсен

Гарри Синклер Льюис — Франц Кафка

Габриэла Мистраль — Жозеф Конрад

Фредерик Мистраль — Маргарет Митчел

Хенрик Понтониддан — Роберт Музиль

Владислав Реймонт — Марсель Пруст

Франс Силланпя — Райнер Мария Рильке

Арман Сюлли-Прюдом — Френсис Скотт Фицджеральд

Сигрит Унсет — Марк Твен

Вернер фон Хейденстам — Герберт Уэллс

Карл Шнитцелер — Роберт Фрост

Рудольф Эйкен — Олдос Хаксли

Хосе Эчегарай — Томас Харди (Гарди)

Бугун ушбу рўйхатнинг иккинчи томонида турганларнинг ижоди уларнинг лауреатликка эришган замондошлариникига қараганда, замон синовидан муносиб ўтганлиги ва тан олинishi инкор этиб бўлмайдиган ҳақиқатдир. Ҳа, уларнинг ҳам ҳар бири ўзича, ўзига хос йўли, йўналиши, истеъдоди билан из қолдирган. Аммо рўйхатнинг чап томонида ўтган қирқ беш йилда юксак мукофотга эришган йигирма лауреат бор эди. Буни унутиб бўлмайди.

Дарвоқе, бу билан академиянинг барча қарорлари баҳсли эди, деган фикрни айтиш ниятимиз йўқ. Асло. Кнут Гамсун, Герхарт Гауптман, Жон Голсуорси, Редьярд Киплинг, Сельма Лагерлёф, Томас Манн, Роже Мартен дю Гар, Морис Метерлинк, Южин О'Нил, Луизи Пиранделло, Ромен Роллан, Генрик Сенкевич, Анатолий Франс, Бернард Шоулар адабиёт нуктадонлари эди, шубҳасиз. Аммо минг афсуски, бундай сўзсиз муносиб деб баҳоланаётганлар ўша 45 йиллик танловнинг учдан бирини ташкил этяпти, холос. Бу фактдан швед экспертлари ҳар уч қарордан бирини тўғри қабул қилган, деган ниҳоятда ўжар матлумот юзага келмоқда...

Қанча баҳслашилмасин, адабиёт билимдонлари юқоридагилардан ташқари, Гийом Аполлинер, Грэм Грин, Теодор Драйзер, Дэвид Лоуренс, Уистен Оден, Жорж Оруэлл, Торнтон Уайлдлер, Мигель де Унамуно, Роберт Пенн Уоррен қарорларнинг ҳам четлаб ўтилганини таассуф билан тилга олишади.

Шуниси эътиборга молики, кўпгина мукофот соҳиблари ушбу мукофотни тақдим қилиш маросимларида ўзларидан кўра, муносиброқ бўлган ёзувчи ва шоирларнинг исмларини келтириб ўтганлар. Мисол учун, Льюис Синклер буюк Шервуд Андерсоннинг бу мартабага муносиб топилмаганидан ўз таажжубини яшириб ўтирмаган. Испаниялик шоир Хуан Рамон Хименес биринчилик тожини ўзидан анча ёш бўлган ватандоши Федерико Гарсиа Лорканики, деб ҳисоблашини билдирган. Томас Манн Жозеф Конрадни ўзидан баланд қўйган. Франциялик Франсуа Мориак драматург Август Стриндбергни Нобелсиз қолдиргани учун шведлардан норози ҳам бўлган.

Иосиф Бродский мукофотни олар чоғида шундай деган эди: «*Мен бу ерда мендан аввал мукофот олганлардан эмас, балки муносиб бўла туриб ололмаганлардан ҳижолат тортмоқдаман*». У шу ўринда Осип Мандельштам, Марина Цветаева ва Анна Ахматовалар номини келтириб ўтади.

Рус ёзувчилари орасида Бунин биринчи бўлиб Нобель мукофотига сазовор бўлган эди. У большевикларнинг қонли қўзғолонини қоралаб Францияга чиқиб кетади. Буниннинг хотини Вера Николаевна ўз кундаликларида турмуш ўртоғини 1922 йилда Ромен Роллан Нобель

мукофотига тавсия этганини ёзади. Иван Алексеевичнинг Грасс шаҳридаги камтарона хонадонидагилар бундай муваффақиятнинг амалга ошишига ишонишдан ҳам қўрқишар эди, аслида. Кейинги ўн бир йил мобайнида бу ҳодиса унутилаёзганди ҳам. 1933 йилнинг 9 ноябрь куни ёзувчи уйида *«бетайин кино томоша қилиб ўтирар»* экан, Стокгольмдан кўнғироқ бўлади...

Бунинга Нобелни бериш масаласини кўмитадагилар жуда аниқ талқин билан баҳолашган эди: *«рус классик прозаси анъаналарини ривожлантиришдаги юксак маҳорати учун»*. Нобель мукофоти кўмитасидагилар учун Буниннинг фуқаролигини кўрсатиш масаласи ҳам бош оғриғи бўлди. Бу жуда галати ва таҳқирли, ҳақоратомуз эди: миллати йўқ, Францияда яшайди. *«Без национальности»* деган иборани яна қандай таржима қилиш мумкин?

715 минг француз франки миқдоридagi чек Бунинга умрининг охирига қадар маза қилиб яшаш ва ижод қилиш имкониятини берар эди, албатта. Бироқ адиб бу пулларни кўзига қарамай сарфлади. У маблағнинг катта қисмини четда юрган муҳтож ҳамкасбларига ёрдам сифатида тарқатди. Қолганлари ҳам кейинчалик унга фойда берган эмас.

Мукофот ва сиёсат

Мутахассислар аксарият ҳолатларда мукофотни кимга бериш ёки кимга бермаслик мафкуравий ёндашувлар, гоёвий қарама-қаршилик ва сабаблардан келиб чиқиб ҳал этилган, деган фикрни ҳам олға суришади. Пётр Вайл шундай дейди: *«Ҳар қандай зиёлилар жамияти каби Нобель мукофоти кўмитаси ҳам сўл эътиқод тарафдорлари вакилларида ташкил топган. Сўл, деганда мен албатта Европача атамашуносликдан келиб чиқдим. Айнан мана шунинг учун ҳам йиғирманчи асрнинг энг буюк ёзувчиларидан бири Борхес Нобель мукофотида сазовор бўла олмади. Ҳамма гап шунда эдики, у коммунистларни янчиб ташлагани учун Пиночетнинг қўлини сиққан ва таҳсин айтган эди. Ажаб, Борхесни унинг буюклиги ҳисобига ҳамма тушунди, Пиночетни эса ҳеч ким кечирган эмас»*.

Беш нафар Нобель мукофотида муносиб топилган собиқ иттифоқ ёзувчиларидан тўрт нафари у ёки бу даражада мамлакат раҳбарияти ва сиёсати билан қарама-қаршиликда бўлган пайтда эътироф этилган, Бунин ва Бродскийлар муҳожирликда кун кўришган бўлса, Солженицин ватанида диссидент ҳисобланар эди. Пастернак айнан хорижда яшаган чоғида яратилган романи учун бу мукофот билан тақдирланган. Мана шу вазлардан келиб чиқиб, бир гуруҳ танқидчилар мазкур ёзувчиларга мукофотнинг берилишини сиёсий сабаблар билан боғлашади. Албатта, бунга қарама-қарши фикрлар ҳам бор. Асосли эътирозлардан бири шундаки, Солженицин 1970 йилда лауреат бўлган. Бу вақтда ҳали «ГУЛАГ архипелаги» ёки «Қизил занжир» асарлари йўқ эди. Стокгольм академиклари собиқ иттифоқ адабиётшуносларининг ушбу сўз санъаткорининг илк асарлари юзасидан билдирилган ҳаяжонли қарашларига асосланишган. Александр Солженицин бир сафар

мукофотни Шолоховга беришлари ҳам аслида сиёсий сабаблар эвазига бўлган, деган эди. «Буни Пастернакка аввалроқ мукофот беришгани учун мувозанат сифатида қилишган», дейди Солженицин. Мстислав Ростропович эса шундай дейди: «Бундай муносабат ҳар нарсадан кир излайдиган сиёсатдонларнинг ишидан бошқа нарса эмас».

«Улуғ шоир» Пастернакни номзодлардан бири сифатида қўмита олти марта — 1946 йилдан то 1950 йилгача ҳар йили ва 1957 йилда яна бир бор кўриб чиқади. Бироқ мукофот унга берилмайди. 1958 йилда адабнинг «Живаго» романи Италияда эълон қилинганчагина, тарози палласи унинг фойдасига тош босди.

Пастернакка ушбу мукофот расман *«замонавий лирик поэзия ва буюк рус эпик романчилиги анъаналарини давом эттиришдаги улкан ютуқлари учун»* тақдим этилган. Ажабки, бу романни адабиёт мутахассислари «буюк проза»га лойиқ кўрадилар, деб айтиш қийин. Кейин яна машмашалар, ҳукумат томонидан сиқувга олишлар давом этди ва ниҳоят, шоир бу воқеалардан сўнг икки йил ўтиб-ўтмай, аччиқ қисматига битилгани — бандаликни бажо келтириб қўя қолди.

Шу ўринда яна бир маълумотни келтириб ўтиш жоиз. Ўта сиёсийлаштирилган замонларда, иккинчи жаҳон урушигача рус ёзувчиларидан Дмитрий Мережковский ўн марта — 1914, 1915 ва 1930—1937 йилларда, Горький тўрт бора — 1918, 1923, 1928, 1930 йилларда, Бунин беш марта — 1923, 1930—33 йилларда, Бальмонт 1923 йилда, Шмелев 1931, 1932 йилларда мукофотга номзод қилиб кўрсатилган эдилар. Улар орасида Бунин Нобель мукофотига сазовор бўлган илк рус ёзувчиси бўлиб қолди.

«Адабиёт соҳасидаги Нобель мукофотини халқ муҳокамасидаги мукофот деб аташ жоиз, — дейди рус журналисти Дмитрий Волчек. — Ўзини ўйланг, мисол учун, химия ёки физика соҳасидаги мукофотга сазовор бўлган ишни ким ҳам муҳокама қилар эди. Уяққол кўриниб турган иш. Бироқ адабиёт — бошқа масала, ёзувчилар, уларнинг асарлари бобида бундай абсолют ҳулоса қилиш қийин».

Дарҳақиқат, мукофотга номзод бўлган ёзувчи ва асарлар жуда қизғин муҳокамалардан ўтади. Тиниб-тинчимас ёзувчиларга бу ҳақида гап очиб кўринг, нақ балога қоласиз. Улар шунақанги эътирозларни қалаштириб ташлашадики, асти қўяверасиз. Норозигарчиликларни, тарафкашликларни айтмайсизми? Айниқса, мукофотга муносиб топилган ёзувчининг асарларини ўқимаганлар қаттиқроқ баҳс қиладилар. 2008 йилги мукофот соҳиби Леклезioni олайлик. Унга нисбатан жуда кўп эътирозлар бор. Россия матбуотида эълон қилинган баъзи фикрлар кишини ўйлантириб қўяди. Улар танқид қилишда тортиниб ўтиришмайди. Мисол учун, ўз номини кўрсатмаган муаллифлардан бири шундай ёзади: *«Нобель мукофоти қўмитаси, мана нечанчи бор, мукофотни ҳали букмекерлар рўйхатида ҳам бўлмаган ёзувчиларга бериб, муносиб адабларни четлаб ўтмоқда»*. Бу билан муаллиф мукофотни бутунлай шубҳа остига қўяётгани ҳақида ўйлаб ҳам ўтиргани йўқ.

Французларда эса мутлақо бошқача қараш бор. Улар Леклезioni бундан бир неча йиллар олдиноқ Нобелга муносиб деб топишган. Қатор йиллар мукофот соҳибларини эълон қилиш санаси арафасида француз матбуотида Леклезioni энг муносиб номзод сифатида тан олиб мақолалар эълон қилинган.

Ҳар нима бўлганда ҳам, булар адабиёт билан умрини боғлаган, унинг сир-синоати ва кучидан бохабар кишиларнинг фикрлари. Биз бу ўринда бирон бир хулоса қилишни ҳар кимнинг ўзига қолдирганимиз маъқул. Аммо ҳақиқат шундан иборатки, мукофотга сазовор бўлган ёки асарлари тавсия этилган ёзувчиларни билмаслик, уларнинг ижодларидан бохабар бўлмаслик ўша эътирозларнинг бош омиллари бўлиб қолмоқда. Буни энг кўп эътироз билдирувчи россияликларнинг ўзлари ҳам кўп ҳолларда тан олишади. Мисол учун, аксарият лауреатларнинг асарлари бу мукофотга сазовор бўлганларидан кейингина бошқа мамлакатлардаги китобхонга етиб келган. Бу энди, олайлик, қўмита ёки бирон кенгашнинг имкони етадиган иш эмас. Нафсиламбрини айтганда, агар шу маънода баҳс кетса, бизнинг жуда катта маънавий меросимиз орасидан ушбу мукофотнинг, керак бўлса номини ҳам улуғлаб қўя оладиган адабиёт намуналари мавжудлигини, албатта, ғурур билан таъкидлаб ўтишимиз мумкин.

Мисол учун, агар замон тафовути бўлмаганда, мир Алишер Навоий бобомизнинг улкан мероси, бебаҳо шەърияти бу мукофотнинг мавқеини бир неча баробарга ошириб юборган бўлмасмиди? Ёки, Бобурни олинг, Машрабчи? Инсон руҳиятини тан-танигача очиб беролган яна қандай устунроқ адабиёт бор экан дунёда. Миллатнинг кўзгудаги аксини яратиб қўйган, унинг тарихи, маданиятини бутун улуғворлиги ва моҳияти билан очиб кўрсата олган Қодирийчи? Тарихий мавзулардаги жуда салоҳиятли ва қўламли асарлар ярата олган Чўлпон ёки Ойбекчи? Ана шундай мулоҳазалар кишини ўйлантиради, албатта. Бироқ, юқорида айтганимиздек, ушбу мукофотни рад этганлар ҳам йўқ эмас. Ҳа, мукофот мукофот билан, у хом асарни кучли қилиб қўймайди, у ёзувчининг салоҳиятини ошириш қудратига ҳам эга эмас. Бироқ, нима бўлганда ҳам, биз Нобель мукофотига сазовор бўлган ёзувчиларни рад эта олмаймиз.

Шу маънода, ҳар бир ватандошимизнинг кўнглида вақти келиб ўзбекистонлик ижодкорларнинг ҳам ана шундай улкан меҳнатлари дунё жамоатчилиги олдида янада баралла эътироф этилиши, Нобель ва шу каби бошқа мукофотларга муносиб топилишига бўлган орзу, ният яна бир бор жунбишга келган бўлса не ажаб.

Мазкур китобда ўтган бир асрдан ортиқ вақт давомида адабиёт бўйича Нобель мукофоти лауреати бўлган ижодкорларнинг таржимаи ҳоллари, яратган асарлари, уларга билдирилган фикр-мулоҳазаларни тўплаб сиз азиз ўқувчига етказишга интилдик. Ўйлаймизки, бу адабиёт ихлосмандларини беътибор қолдирмайди.

Ҳусан Эрматов

РЕНЕ СЮЛЛИ-ПРЮДОМ

Француз шоири Рене Сюлли-Прюдом (Рене Франсуа Арман Прюдом) 1839 йилнинг 16 март куни Парижда таваллуд топган. Рене икки ёшга тўлмасидан отаси вафот этган, оқибатда онаси Кейо ва онаси билан бобосининг уйига кўчиб келишади. Саккиз ёшидан Бонапарт лицейида математика, классик тиллар ҳамда французча шеър тузилишини жиддий ўрганади. Лицейни тамомлагач, муҳандис бўлиш истагида Политехника институтига тайёргарлик кўради, аммо кўзидаги хасталик сабаб бу режасидан воз кечишга мажбур бўлади.

Рене фабрикада идора ходими сифатида ишга жойлашади, у кечкурунлари фалсафа соҳасига оид китоблар мутолаа қилар, шеърлар ёзарди. Унинг илк шеърий тўплами 1865 йилда олам юзини кўрган. У китобига «Сюлли-Прюдом», дея имзо қўяди, бу отасининг тўлиқ исми эди. Тўпламга нуфузли танқидчи Шарл Огюстен Сент-Бев юқори баҳо берган. Орадан бир йил ўтиб ношир Альфонс Лемер ўзининг «Замонавий Парнас»* тўпламига Сюлли-Прюдомнинг шеърларини ҳам киритади. Мазкур китоб романтика мактабининг лирик эҳтиросларига қарши чиққан «парнас»чи ёш шоирларнинг адабий манифестига айланиб кетади. Лемер бу муваффақиятдан сўнг Сюлли-Прюдомнинг биринчи тўпламини қайта нашр этиш билан бирга унинг янги сонетлар тўплами — «Синовлар»ни ҳам чоп этди.

Уч йил давомида шоирнинг антик афсоналар йўлидаги «Авгий отхонаси», «Италия лавҳалари», «Ёлғизлик» китоблари босмадан чиқади. Ушбу асарларда жавобсиз қолган муҳаббат, шунингдек, илм-фан билан дин орасидаги қарама-қаршилиқлар мавзулари қаламга олинган. Холасининг қизига уйланмоқчи бўлган ёзувчи рад жавобини олгач, бир умр ёлғиз яшашга қарор қилади.

* Парнас — Грециядаги тоғ номи; юнонлар эътиқолига кўра, унда санъат, адабиёт ва фан илоҳлари яшаган эмиш, шунингдек, бу сўз шоирлар, шеъриятнинг рамзий номи ҳамдир.

1870 йилда Рененинг бошига оғир мусибат тушади. Бир неча кун ичида онаси, буvasи ва холасидан айрилади. Ўша йилнинг июль ойида эса Франция-Пруссия уруши бошланади ва адиб кўнгиллилар сафида урушга йўл олади. Парижнинг Прусс кўшинлари томонидан узоқ вақт қамал қилиниши оқибатида бошидан ўтказган қийинчиликлар Рененинг шундоқ ҳам заиф бўлган саломатлигини янада оғирлаштиради.

Франция пойтахти қамалдан озод этилганидан сўнг эса у оёғидан айрилади. Даволаниш йилларида шоир ватанпарварлик мавзуида шеърлар ёзади ва 1870 йилда уларни «Ҳарбийдаги хотиралар» номи билан нашр эттиради.

Сюлли-Прюдомнинг Лукреций шеърляти таъсирида ёзилган «Адолат» достонида диалог усули қўлланилган бўлиб, адолатни ташқи дунёдан эмас, инсоннинг қалбидан, ички олаmidан ахтариш лозим, деган ғоя илгари сурилади. 1888 йилда шоир «Бахт» деб номланган тўрт минг сатрдан иборат эпик достонини ёзиб тугатади. Мазкур поэмада инсон бахтга, илм-фанга интилиши, саховатли бўлиши ва фидойилиги билангина эришиши мумкин, деган фикр туради. Француз адабиётига шоирнинг гуманистик ғоялари таъсири ҳақида сўз юритиб, асли француз бўлган америкалик тадқиқотчи Жан Альбер Беде шундай дейди: *«У позитивизм тарафдорларининг пессимизми билан узоқ муддатга зулматга гирифтор қилинган шеърлятни ёруғликка олиб чиқди ва яна шундай дея ўргатди: бахтга изтироблар, фидойиликлар ва биродарларча меҳр-муҳаббат орқали эришиши мумкин...»*

1901 йилда Сюлли-Прюдом адабиёт йўналишида биринчи Нобель мукофоти билан тақдирланди. **«АДАБИЁТДАГИ МИСЛСИЗ ЮТУҚЛАРИ, АЙНИҚСА, ЮҚОРИ ИДЕАЛИЗМИ, БАДИЙ МУКАММАЛЛИГИ, ШУНИНГДЕК, КИТОБЛАРИ ЯҚҚОЛ НАМОЁН ЭТИБ ТУРГАНИДЕК, САМИМИЯТ ВА ИСТЕЪДОДНИНГ ҲАЙРАТЛАНАРЛИ ТАРЗДА УЙҒУНЛИГИГА ЭРИШГАНИ УЧУН»** дейилади мукофотни бериш ҳақидаги қарорнинг преамбуласида. Албатта, мукофотнинг Сюлли-Прюдомга берилиши энг муносиб номзод сифатида Толстойни мўлжал қилиб турган адабиёт олами учун қутилмаган иш бўлди.

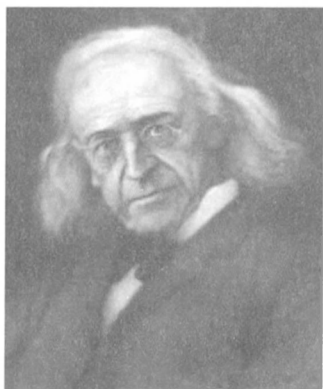
Табрик сўзида академия аъзоси С. Д. Вирсен адибнинг *«Синчковлиги ва кузатувчан ақли билан инсон қалбига йўл топа олгани ва шу билан Альфред Нобель назарда тутган адабиётнинг «идеал анъаналари» деган иборасини амалда бошқа ёзувчиларга нисбатан яққолроқ намоён этгани»*га алоҳида урғу берди. Бу вақтда шоирнинг ўзи бетоб эди ва у тақдирлаш маросимида иштирок эта олмади. Лауреатлик дипломи Франциянинг Швециядаги элчисига топширилди.

Жиддий хаста бўлган шоир «Эркин танлаш психологияси» деб номланган сўнгги асарида танлаш эркинлиги табиатга жо бўлган ва шундай бўлгани маъқул, деган хулосани илгари суради.

Сюлли-Прюдом 1907 йилнинг 7 сентябрь куни Париж яқинидаги Шатн-Малабри шаҳрида жойлашган вилласида вафот этди.

Бир пайтлар адабий ва академик давраларда ниҳоятда катта ҳурматга сазовор бўлган ёзувчи бугун ҳатто Франциянинг ўзида ҳам одамларнинг эътиборидан қолган. Шоирнинг баъзи шеърларини таржима қилишади, антологияларга киритишади, аммо бугунги кунда адабиётшунослар унинг ижодига аҳамият беришмайди. Сюлли-Прюдомни кўпроқ Нобель мукофотидан қолган маблағлари ҳисобидан Франциядаги ёш шоирларга таъсис этган адабий мукофотнинг асосчиси сифатида танишади.

ТЕОДОР МОММЗЕН

Теодор Моммзен 1817 йилда Данияга тегишли бўлган Шлезвиг шаҳрида тугилган. Теодор Киль университетининг юридик факультетига таҳсил олган, шу ерда юридик фанлари доктори диссертациясини ёқлаган. 1844—1847 йилларда илмий иши юзасидан Италия бўйлаб сафарда бўлади ва илмий раҳбари, машҳур эпитафчи Боргезидан фойдаланиб латин ва умуман итальян ёзувлари билан алоҳида гайрат ва шижоат ила шугулланади. Италия ва Германиядаги нуфузли нашрларда чоп этилган филология ва археологияга оид турли

мақолалари Теодорнинг бу машғулотларга қанчалик берилиб кетганидан далолат бериб турар эди.

1847 йилда у ўз мамлакатидagi сиёсий жараёнларга аралашиб кетади ва Шлезвигнинг Германияга қўшилишини тарғиб қила бошлайди. 1848—1849 йилларда ана шу сиёсий жараёнларда фаол қатнашгани учун Гаупт ва Отто Янлар билан бирга Лейпциг университетининг юридик кафедраси профессорлигидан бўшатилади. 1852 йилда у Цюрих университетига Рим ҳуқуқи кафедрасига раҳбар этиб тайинланади. Кейин Бреславлдаги худди шу номдаги кафедрга ўтади. 1857 йилда уни Берлин университетига қадимий тарих кафедраси профессорлигига таклиф этишади, бир вақтнинг ўзида Моммзен Берлин фанлар академиясининг аъзоси ҳамда котиби бўлиб ишлайди. 1873 йилда Теодор Прусс депутатлари палатасига сайланади ва миллий-либераллар партиясига аъзо бўлади.

Аслида, Моммзенга мутлақ олим сифатида қараш керак. У нафақат ўзининг капиталистик қарашдаги бир қатор асарлари билан филология, тарих ва ҳуқуқ фанларига улкан ҳисса қўшди, балки фаннинг ўзи унинг ташаббуслари ҳамда режалари орқали бебаҳо материаллар билан

бойиди ҳам. 1887 йилда олимнинг 70 йиллик юбилейи муносабати билан унинг илмий ишлари тўплами тузиб чиқилган. Аслини олиб қараганда, олимнинг илмий ишлари баҳосини беришга бир кишининг салоҳияти ҳам камлик қилади. Моммзеннинг докторлик фаолиятига эллик йил тўлиши муносабати билан Берлин фанлар академияси йўллаган табрикда *юбилярининг қадимги тарих, археология, эпиграфия, филология, юриспруденция ва ўрта асрлар тарихи борасида қилинган илмий ишлари кўламини, ҳатто бутун бир авлод олимлари ҳам уддалай олмаган бўлар эдилар*, дейилади. Шу нарса ҳам ҳақиқатки. Моммзен томонидан мумтоз тарих фойдасига яратилган илмий мерос ҳажм жиҳатидан ва албатта, аҳамияти жиҳатидан ҳам бу соҳада иш олиб борган замондошлари авлодининг қўшган ҳиссаларидан ортиқ ва муҳимроқ ҳисобланади, буни бутун Европа фани тарихига қўшилган фавқуллодда ўзига хос мерос, деб баҳолаш мумкин.

Моммзеннинг меросида энг биринчи аҳамият касб этувчи соҳа бу эпиграфия йўналишидаги ишлардир. Жумладан, унинг 1850 йилда нашр этилган «*Die unteritalischen Dialekte*» асарида, ҳали бу соҳани ўрганишнинг куртаклари нишона бераётган даврда у жуда кўп итальян лаҳжаларини йиққан ва улар бўйича тушунтиришлар берган. 1952 йилда яратилган «*Inscriptiones regoi Neapolitani latinae*» асари рим дунёсининг барча мамлакатларидаги лотин ёзувларини нашр этишга, бу билан эса Берлин академиясининг бу борадаги ишини бир неча қадам олдинга силжишига олиб келган. Моммзеннинг ғояси ва режаси билан бошланиб, унинг раҳбарлиги ҳамда иштирокида тайёрланган ва 1863 йилда эълон қилинган ўн тўрт томлик илмий асарлар туркумида юз мингдан ортиқ лотин ёзувлари қамраб олинган. Бу илмий ишлар тарих, филология, археология ва қадимги дунё каби кўпгина фанлар оламида кескин бўрилишларга олиб келди.

Моммзеннинг «Рим тарихи» асари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилинган ва етти марта қайта нашр қилинган. Асар 1854–1856 йилларда дастлаб уч томда босмадан чиққан бўлиб, Римнинг то империяга ўтишигача бўлган даврини ўз ичига олган эди. Асар Моммзенни бениҳоя машҳур қилди. Асарда унинг беқиёс истеъдоди, кенг фикри, ифодадаги ноёб қирралари намоён бўлган. Асар юзасидан йўллаган табригида Берлин академияси бу ишни ижодий ва илмий фаолиятнинг ҳайратланарли кўриниши сифатида баҳолайди.

Албатта, ҳамма ижобий жиҳатлари билан бирга «Рим тарихи» кўпгина баҳсли ва субъектив фикрларга ҳам эга эди. Мисол учун, этруск қабилаларининг Рим маданиятига таъсирини инкор этиш илмий жиҳатдан хато фикр, албатта. Иккинчи томондан, кучли ҳокимият тарафдори бўлган Моммзен орадан ўттиз йил ўтгач, уч томликдан кейин тўлдирилган бешинчи томда Рим провинцияларининг аҳволини империянинг додиоклетиан даврига хос қилиб тасвирлайди. Бу ўринда таҳлилчилар муаллиф ўз субъектив фикрига кўпроқ ўрин берганига

этибор қаратишади. «Рим давлатчилиги ҳуқуқи» (1871–1889 йилларда яратилган) илмийлиги нуқтаи назаридан «Рим тарихи»га нисбатан анча баланд туради. Соф илмий, муфассал ва чуқур ёндашувлар билан тайёрланган ушбу асар, биринчи навбатда, юрист, филолог ва тарихчи бўлмиш Моммзеннинггина салоҳияти етадиган асар сифатида тан олинади. Унинг зеҳни ҳайратланарли тарзда баландлиги шундаки, қайси соҳада бўлмасин, кенг қамрови ва муаммога чуқур кириб бориши, қадимги дунё ва, умуман, изланишларининг мукамаллиги билан ажралиб туради.

Моммзенда Рим тарихини яратиш борасида жуда катта илмий салоҳият бўлганлигини унинг «Рим тадқиқотлари» асаридан ҳам англаш мумкин. Диагестнинг матнларини танқидий таҳлил қилган Моммзен Берлин академиясининг эътирофига кўра, юриспруденцияга пойдевор қўйган. Унинг кучли филологик илми итальян лаҳжаларини ўрганаётгани ва бу борадаги асарларини эълон қилаётганидагина эмас, балки рим ёзувларини тайёрлаганида ҳам ярқ этиб кўзга ташланган эди. Бу ёзувлар ҳар қандай давр учун ҳам қадимий ва энг қадимийлардан ҳисобланади. Унинг асарлари ва айрим ёзувларга берган шарҳ ва тушунтиришлари филология соҳасида муҳим аҳамият касб этади. Аммо шуларнинг ҳаммаси бўлиб ҳам Моммзеннинг илмий салоҳияти учун бу тадқиқотлар камлик қилгандек, у қадимги дунёга туташ бўлган ўрта асрлар тарихига кириб боради. Бу борада унинг Кассиодор* хроникаларига оид асари катта эътироф қозониб олимларнинг ўзига хос баҳосига эга бўлди.

Қизиғи шундаки, бундай ноёб истеъдод эгаси, мушоҳада кўлами кенг олимнинг илмий ва адабий мероси ҳақида фикр айтиш, мулоҳаза билдириш осон эмас, унинг бу меросини баҳолаш эса ундан-да мушкул вазифа.

1902 йилда Швеция академияси «*улкан илмий ва адабий асарлари учун*» Теодор Моммзенга адабиёт соҳасидаги Нобель мукофотини беришга қарор қилди. У ёзувчи, шоир эмас эди. Аммо унинг умри давомида яратган асарлари тил бойлиги ва ўзига хос услублари билан адабиётнинг ёрқин намуналаридир. Қолаверса, у адабиёт учун бебаҳо манба бўлган қадимий ёзувлар, энг қадимги тиллар ва лаҳжалар, сўзлар, ёзувларнинг маъно-мағзани билан шуғулланган.

Буюк олим 1903 йилнинг биринчи ноябрь санасида, 86 ёшида оламдан кўз юмди.

* Магн Аврелий Кассиодор (487–578 й.й.) римлик машҳур ёзувчи ва олим, Буюк Теодорих киролиги пайтида давлат арбоби бўлган.

БЪЁРНСТЪЕРНЕ БЪЁРНСОН

Норвегиялик шоир, драматург, ёзувчи ва журналист Бъёрнстърне Мартиниус Бъёрнсон христиан динидаги асосий протестанлик мазҳабларидан саналмиш лютеранлик мазҳабига сигинадиган Педер ва савдогарлар оиласининг қизи Элиза Бъёрнсонлар хонадонида олти ўғилнинг биринчиси бўлиб дунёга келган. Бъёрнсон беш ёшга кирганида оила тоғлар бағридаги жиккаккина қишлоғини тарк этиб гарбий Норвегиядаги хушманзара Ромсдал туманига кўчиб кетишади ва ота-онаси бўлажак шоирни соҳил бўйи шаҳри ҳисобланмиш Молдадаги мактабга ўқишга беришади.

Ёш бўлишига қарамай, Бъёрнсон шеърлар ёзиб турар, кўлёзма газета чиқарар ва ҳатто, сиёсатга ҳам катта қизиқиш билан қарарди.

1849 йилда Бъёрнстърне Христианиа, яъни ҳозирги Осло шаҳрига келиб, университетнинг кириш имтиҳонларига тайёргарлик кўра бошлайди. У шу вақтда Генрик Ибсен ва бошқа кўзга кўринган ёзувчилар билан танишишга мушарраф бўлади. Бўлажак ёзувчи 1852 йилдагина университетга қабул қилинади. Бироқ, шуниси қизиқки, кейинги йили балогат ёшига етгач, машғулотларга боришни тўхтатади ва шаҳарнинг сиёсий ҳамда адабий ҳаётига киришиб кетади. Икки йил мобайнида турли газеталарда театр янгиликларига шарҳлари, танқидий мақолалари эълон қилинган, шунингдек, Бъёрнстърне Норвегия миллий театрини тузиш масаласида ҳам қизгин иш олиб борган. Бир сўз билан айтганда, Бъёрнсон тез фурсатда мамлакатнинг етакчи маданият арбобига айланади.

1854 йилдан Ослодаги «Моргенбладет» деб номланган тонгги газетада театр танқидчиси сифатида иш бошлаган ижодкор икки йил ўтиб «Иллюстрет Фолькебладет» журнаliga муҳаррирлик қилади. У томонидан ёзилган халқ эртаклари илк бор айнан мана шу нашрда эълон қилинган. 1856 йилнинг ёз фаслида Бъёрнсон Швецияга боради ва айнан мана шу сафар унда жуда катта таассурот қолдиради. У Швеция қиролларининг қабрлари, миллий кийимлар ва қурол-яроғлар кўринишидаги тарихни ўз кўзи билан кўриб ниҳоятда таъсирланади. Ўз ватанининг тарихини қайтадан тиклаш гоёси билан илҳомланган Бъёрнсон «Қандай қилиб шоир бўлдим?» номли очерк ёзади. У пьесаларида ўз аждодларининг қиёфаларини яратишга аҳд қилади. Бу гоёнинг ортида бир сўз билан айтганда, Норвегия халқининг миллий гурурини тиклаш мақсади турар эди.

Бъёрнсон 1857 йилда Берген шаҳрида ташкил этилган янги «Норска театар» театрининг директори этиб тайинланади. 1858 йилда актриса

Каролина Реймерсга уйланади. Улар бир неча фарзанд кўришган. Ёзувчининг ўғилларидан бири Бьёрн таниқли артист ва режиссёр бўлиб етишган бўлса, қизи Берглют Ибсеннинг ўғли Сигурд билан оила қурган. Театрда фаолият юритиш билан бирга Бьёрнсон шеърлар, пьеса ва қиссалар ёзар, газета чиқариш билан шуғулланар ва албатта, сиёсат бобида ҳам фаол эди. 1859 йилда ёзилган «Биз бу заминни севамиз» деб номланган шеъри кейинчалик Норвегиянинг давлат гимнига айланди.

1859 йилда Ослога қайтиб келгач, Бьёрнсон «Афтенбладет» дея номланган кундалик кечки газетани бошқара бошлайди, вақти келиб ушбу нашр янги либерал партиянинг органига айланади. Аммо унинг либерал ва ислохотчи сифатида олға сурган гоялари шу қадар мантиқсиз эдики, охир-оқибат, тез орада бош муҳаррирлик лавозимидан кетишга мажбур бўлади. 1860—1863 йилларда адиб чет элда яшайди, аниқроғи, кўп вақтини Италияда ўтказди, Ослога қайтгач эса «Христания театер» театрига директор этиб тайинланади.

Адиб то 1873 йилгача асосан шеърлар, қўшиқлар, эртаклар, қисса ва пьесалар яратган. Уларнинг аксарияти тарихий мавзуларда эди. Худди Ибсендаги каби, уларнинг асосий қаҳрамонлари деҳқонлар ва ўрта асрлардан ҳикоя қилувчи Норвегия дostonларининг қаҳрамонлари эди. Адибнинг 1859 йилдаги «Арне» ва 1860 йилда чиққан «Шўх йигит» каби лирик қиссалари услуб жиҳатдан халқ оғзаки ижодига ўхшаш бўлиб, замонавий жамиятда деҳқонларнинг турмуш тарзи ҳақида ҳикоя қилади ва ижобий руҳда яқун топади. Обрули даниялик танқидчилардан бўлмиш Георг Брандес бир очеркида «Шўх йигит» ҳақида шундай ёзади: *«Асар кишидан ғамгинликни ҳайдайдиган ва норвегияликларга хос доноликка етаклайдиган саррин шаббодага ўхшайди...»*

Бьёрнсоннинг ilk саҳна асари сифатида «Жанглор орасида» пьесаси тан олинади. Ун иккинчи асра Норвегияда бўлиб ўтган драматик воқеаларни тасвирлаган ушбу асардан кейин кетма-кет — «Оқсоқ Гульда» (1858), «Қирол Сверре» (1861), «Золим Сигурд» (1863) ва «Мария Стюарт Шотландияда» (1864) драмалари пайдо бўлади. Ўрта асрлардаги тахтга интилган сирли номзод ҳақида ҳикоя қилувчи «Золим Сигурд» трилогияси ижодкорнинг пьесалари орасида энг кучлиси сифатида тан олинган. Асар Норвегия дostonлари йўлида ижод қилинган ва уни Ибсеннинг «Тахт учун кураш» асари билан тенг баҳолашади.

1860 йиллар охирига келиб, Бьёрнсоннинг назм бобидаги ижоди ўз чўққисига эришди, десак муболаға бўлмайди. Унинг «Шеърлар ва қўшиқлар» (1870) тўпламига кирган асарларининг кўпчилигига куй басталанган. Брандеснинг таъбири билан айтганда *«табиатнинг бетакрор ва гўзал баёни»* сифатида ном қозонган «Арнлют Геллине» деб номланган ўн беш қўшиқдан иборат шеърий дostonи ҳам шу йили нашрдан чиққан.

1873 йилдан 1876 йилгача Римда истиқомат қилган ёзувчи фольклор ва тарихий мавзулардан кечиб энди ижтимоий танқид мавзуларида ижод қила бошлайди. Норвегиянинг сиёсий ва маданий жиҳатдан мустақил бўлишини сидқидилдан истаган Бьёрнсон «пан скандинавизм»

ғоясига қўшилади ва тинчлик ҳамда фуқароларнинг халқаро ҳуқуқлари учун курашга киришади. Шунини алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, адиб гарчи христиан динининг энг ҳаётбахш дин, дея тан олса-да, Исо пайгамбарга нисбатан билдириладиган илоҳий тасаввурларни инкор этар ва лютеранлик черковини табиатнинг тадрижий ривожланишини тушунмасликда айблар, инсоннинг гуноҳига жуда катта эътибор қаратиш ҳамда абадий азоблар бериш билан жазолаш борасидаги қарашларини очикдан-очик танқид қилар эди.

Бьёрнсоннинг бу қарашларидан сўнг норвегиялик диндорлар уни бидъатчиликда айбладилар. Балки, ёзувчининг кўп йиллар давомида чет элларда, жумладан, АҚШда яшашига ҳам шу сабабдир. 1893 йилга келиб драматург Норвегиядаги фермалардан биридан кўним топади. У бу ердан тез-тез Дания, Франция, Германия ва Италияга бориб келарди. Шуниси эътиборлики, Бьёрнсон норвегиялик ижодкорлар орасида биринчи бўлиб жиддий ижтимоий муаммолар ҳақида пьесалар яратган драматург бўлди ва бу билан Ибсен бошлаган жанрни янада ривожлантириш сари қадам қўйди. Адиб ўзининг «Банкротлик» асарида илгари жиддий драмалар учун тақиқланган мавзу — биржа чайқовчилари фаолиятини кўтариб чиқади. 1875 йилдаги «Муҳаррир» пьесасида журналистик шов-шув оқибатлари баён этилади. Орадан икки йил ўтиб драматург янада қалтисроқ мавзуга қўл уради: у ҳам комедия, ҳам мелодрама кўринишларини омухта қилган ҳолда монархия ва черков ақидаларини танқид қилади.

Танқидчилар Бьёрнсон муаммоли пьесаларининг энг сараларини ўн тўққизинчи асрнинг саксонинчи йилларида яратган, деб ҳисоблайдилар. «Бизнинг имкониятимиздан баланд» (1886) драмасида ўз хотинини атайлаб қутқариб қолмаган мутаассиб руҳонийнинг қиёфасини очар экан, муаллиф бу билан ахлоқ ва умуминсоний қадриятлар диний мутаассибликдан баланд туриши лозимлигини уқтирмоқчи бўлади. Ушбу драма бутун Европа театрларида катта муваффақият билан қўйилган, унинг Нью-Йоркдаги постановкасида бош қаҳрамон ролини Патрик Кэмпбелл ўйнаган.

Ёзувчининг 1889 йилда нашр этилган «Оллох йўлидан бориб» романи реалистик йўлда яратилган. Унда муаллиф илм-фан ва дин ўртасидаги зиддиятни кўрсатишга ҳаракат қилган. Умуман, инглиз танқидчиси Эдмунд Госсенинг эътироф этишича, адибнинг ушбу ва «Байроқлар шаҳар ва гаванлар узра қилпирайди» романлари деталларнинг аниқлиги ва кузатувга бойлиги билан алоҳида ўрин тутади.

1903 йилда Швеция академияси Бьёрнсонни *«мусаффо жўшқинлиги ва бетакрор қалб тозаллиги билан ҳар доим алоҳида ажралиб турувчи шеърляти ва эпик ҳамда драматик истеъдоди учун»* адабиёт бўйича Нобель мукофоти билан тақдирлашга қарор қилади. Ўзининг Нобель маърузасида Бьёрнсон *«ҳақиқий ёзувчи яхшини ёмондан ажрата олиши керак»*лиги ҳақида гапириб шундай деди: *«Яхши, шу билан бирга*

аҳмоқона ғояларимиз ҳар доим ҳаётимизнинг барча жабҳаларида ўз ролини ўйнаб келган; улар бизнинг илмга бўлган ташналигимиз, интилишимизнинг бир қисмидай гап, улар бизнинг ҳаётий энергиямизга қувват беради... Ҳар қандай санъатнинг мақсади эса ушбу ғояларни акс эттиришдир».

1910 йилда драматург ўзининг сўнгги «Узум гуллаганда» асарини эълон қилади. Адиб орадан бир йил ўтиб, Париж шаҳрида, 77 ёшида оламдан ўтади. 1919 йилда унинг тўққиз томлик асарлари тўплами нашр этилган.

Асли норвегиялик бўлган, Америкада яшовчи танқидчи Ялмар Йорс Бойесен ёзувчи ижодига шундай баҳо берган эди: «У норвегиялик афтодаҳол деҳқондаги миллий улугворликни кўра олган, миллатнинг қалбига қулоқ тутиб унинг сирли эҳтирослари овозини эшитган. У овоз бериб қўшиқ куйлар экан, ҳар қандай скандинавиялик бунда ўзининг овозини эшитгандек бўлади...» Ўз вақтида уни Ибсен билан таққослашган бўлишса-да, бугун уни драматургдан кўра, кўпроқ шоир ва ёзувчи сифатида яхши билишади. «Бьёрнсоннинг шеърларидаги куч, — деб ёзган эди инглиз танқидчиси Жеймс Уолтер Макфарлейн — улардаги самимийлиги, ҳиссиётларнинг оддийлиги ва табиийлигида...»

Нобель мукофотига сазовор бўла олмаган Ибсен билан таққослаб инглиз танқидчиси Брайан В. Даунз шундай ёзди: «Келажак Ибсен асарлариники, чунки у адабиёт оламидаги алоҳида олам эди, Бьёрнсон ҳақида бундай дея олмаймиз. Бироқ унинг асарлари ҳам эътиборга моликдир».

Мана шунақа гаплар...

ФРЕДЕРИК МИСТРАЛЬ

Франциялик шоир Фредерик Мистраль 1830 йил 8 сентябрда мамлакат жанубидаги Рона водийсида жойлашган Мейан қишлоғида таваллуд топган. У бадавлат ер эгаси бўлмиш Франсуа Мистраль ва унинг иккинчи хотини Делед Пулиналарнинг якка фарзанди эди. Оилада французчадан анчагина фарқланадиган провансаль тилида сўзлашишарди. Фредерикни Авиньондаги пансионга жўнатишга қарор қилишади. Бу ердагиларнинг масхаралашларига қарамай, Фредерик атайлаб ўз тилида гапиришини қўямас, ҳатто Вергилиянинг биринчи қисмини провансалга таржима ҳам қилган. Шуниси қизиқки,

ўқитувчи бўлиб ишлайдиган устози Жозеф Руманиль ҳам провансалча шеърлар ёзиб, бу тилнинг қайта тикланишини орзу қиларди.

1847 йилда қишлоғига қайтиб келган болакай шу тилда тўрт қўшиқдан иборат дoston яратади. Ёш шоирнинг интилишлари, қобилияти ва истеъдодини илғаган отаси уни ҳуқуқдан сабоқ олиш учун Эксан-Провансга юборади. 1851 йилда дипломини қўлига олган Фредерик ўзини адабиётга бағишлашга аҳд қилади ва кейинги йили биринчи достонини эълон қилади. 1854 йилда Руманиль ва бошқа бир қатор адабиётчилар XII–XIII асрларда гуллаб-яшнаган провансаль адабиётининг анъаналарини тиклаш учун бирлашадилар. Улар ўзларини «фелибрлар», яъни провансаль шоирлари дея атаб, «Прованс альманахи» йилномасини чиқара бошлашади, мазкур журналда дастурий мақолалар чоп этиларди, унинг адади вақти келиб ўн минг нусхагача етган.

1859 йилда олам юзини кўрган «Мирейо» поэмаси Мистралнинг провансаль адабиётига қўшган илк ҳиссаси бўлди. 748 еттиликдан иборат ушбу достонида муаллиф севган кишисига турмушга чиқишига ота-онасининг розилигини ололмаган ёш қизнинг тақдирини очиб беради, асар қаҳрамони уйдан қочиб Ронадаги Ля-Камарг оролида жойлашган Уч Мария черковидан бошпана топади.

Парижда истиқомат қилувчи провансаль ёзувчиси Адольф Дюма Мистралдан француз шоири Альфонс де Ламартинга «Мирейо»дан бир нусха олиб келишини илтимос қилади. Таниқли ижодкор Фредерико ижодидан озгина хабардор бўлиб улгурган ва «*Буюк шоир туғилди!*» дея эҳтиросли баҳо ҳам берган эди. Нафсиламбрини айтганда, бу пайтга келиб худди шундай фикрга бир қатор таниқли ёзувчи ва танқидчилар ҳам қўшилишиб бошлаганди. Жумладан, Стефан Малларма Мистрални «*Сомон йўли гавҳарларидан бири*», дея эътироф этгани фикримизнинг исботи бўла олади. 1864 йилда Шарл Гуно томонидан сахналаштирилган «Мирейль» операсининг премьераси бўлиб ўтади, мазкур операга Мистралнинг асари асос қилиб олинган эди.

Икки ой Парижда бўлган шоир ўзининг илгари бошлаб қўйган «Календо» достонини ёзиб тугатади. 1875 йилда унинг «Олтин ороллар» шеърий тўплами дунёга келади. Орадан бир йил ўтгач, қаҳрамонимиз дижонлик Мари Ривьерга уйланган.

Мистраль кўп вақтини фелибрга бағишлайди, йиғилишларни бошқаради, ёзишмаларни юритади, провансалча ёзилган китобларга сўзбошилар тайёрлайди, шу билан бирга, ушбу тилнинг имлоси ва грамматикаси устида ишлайди. У 1880 йилдан 1886 йилгача даврда «Фелибр бойликлари» деб номланган француз-провансаль луғатини чиқаради. Бунини луғатгина деб бўлмасди, чунки унга шева, фольклор, анъана ва қарашларнинг барча бойликлари жамланган эди.

1884 йилда шоирнинг Авиньонда папа бошқарувининг сўнгги кунлари ҳақидаги «Нерто» достони нашрдан чиқади. Мистраль ягона драмаси — «Қирол Жано»ни 1890 йилда эълон қилган. 1897 йилда чиққан «Рона ҳақида дoston»ида муаллиф Рона дарёси ва унинг қирғоқлари бўйлаб жойлашган шаҳарларни мадҳ этади.

1904 йилда «халқ руҳиятини ҳаққоний кўрсатиб берган шеърӣй асарларидаги мусаффолик ва оригиналлик учун» Мистраль адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади. Мукофотни Мистраль билан бирга Хосе Эчегарайга ҳам беришган. Ўз табрик сўзида академия аъзоси Вирсен тўпланганларга Альфред Нобелнинг ушбу мукофотга қўйган мезонини, яъни «идеализм» сўзини яна бир бор эслатар экан, «*бутун ҳаётини миллат руҳи, она тили ва адабиётини тиклаш ишига бағишлаган инсонни рад этиб бўлмаслиги*»га эътибор қаратади. Мистраль бу вақтда касал эди ва у мукофотни топшириш тадбирига бора олмади, анъанавий маъруза ҳам тайёрлагани йўқ.

Ёзувчининг сўнгги икки асари — «Мистраль эсдаликлари» ҳамда «Зайтун йиғими», яъни провансаль фольклори мавзусидаги шеърӣй тўплам 1906 йилда китобхонга тақдим этилган. У ўз маблаглари ҳисобидан Арлатен музейини ташкил қилади, провансаль халқи маданиятини кўз-кўз қилувчи бу муассасага гуллар, турли тошлар ва археологик экспонатлар тўплайди. Мейандаги черков қўнғироғига битилган ёзувларни ўрганиш чоғида шамоллаган шоир бронхит касаллигини орттирган эди.

Фредерик Мистраль 1914 йилнинг 25 март куни, 83 ёшида оламдан кўз юмади.

Мистрални Роберт Берне ва Вальтер Скотт каби ёзувчилар қаторига қўяр экан, инглиз адабиби Ричард Олдингтон «*У замонавий провансаль адабиётини шу қадар қудрат билан, кўламли ва яққол намоён этадики, унга тенг келадиганини топиш қийин*», дейди. Франциялик тарихчи ва ёзувчи Андре Шамсоннинг таъкидлашича, «*Мистралнинг провансалча шеърларини ўқир эканмиз, цивилизация гарчи умрбоқий бўлмаса-да, у ҳеч қачон йўқолиб кетмаслигига амин бўламиз*».

ХОСЕ ЭЧЕГАРАЙ-И-ЭЙСАГИРРЕ

Испаниялик драматург Хосе Эчегарай-и-Эйсагирре (Мария Вальдо Эчегарай-и-Эйсагирре), яъни Эчегарай Хосе 1832 йилнинг 19 апрель куни Мадридда таваллуд топган. У уч ёшга тўлганида Эчегарайлар оиласи Ўрта ер денгизи қирғоғида жойлашган собиқ Мавритания қироллиги ҳудудидаги эски провинциал шаҳарча — Мурсияга кўчиб келишган. Хосе мургаклигиданоқ ноёб истеъдоди билан ном қозонган. Отаси Мурсия университетида грек тили бўйича профессор бўлиб ишлар экан, тенгқурларидан анча олдинга кетган Хосе барча кучини

грек ва лотин тилларини ва шу билан бирга, тарих фанини ўрганишга бағишлайди. У ўн тўрт ёшида фалсафа фанлари бўйича бакалавр даражасига етишади ва Мадридга қайтиб келади. Пойтахтдаги техника билим юртида математикадан чуқур билим олади. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, у ушбу билим даргоҳини ҳам муддатидан олдин, 1853 йилда тугатади. Қатор йиллар муҳандис бўлиб ишлаган Эчегарай ўзи ўқиган билим юртида метаматикадан дарс бериш ҳуқуқига эга бўлади ҳамда амалий ва назарий математикадан талабаларга сабоқ бера бошлайди. Кўп ўтмай бир қатор илмий мақолалари ва рисоаларини эълон қилиб, бу даврда ушбу йўналишда Испаниядаги энг кўзга кўринган мутахассислардан бирига айланади.

Ўзини адабиётга бутунлай бағишлашдан олдин Эчегарай ўз кучини сиёсатда обдон синаб кўрган. 1868 йилда қиролича Изабелла иккинчи тахтдан ағдарилади ва инқилобдан кейин Эчегарай жамоат ишлари вазири этиб тайинланади. Орадан бир йил ўтиб, ҳокимият тепасидагилар билан тобора яқинлашган Эчегарайни савдо вазири этиб тайинлайдилар. 1869 йилда у парламентга сайланади, бир қатор расмий лавозимларда хизмат қилади, молия вазири бўлиб ишлаган кезларида эса Испания банкни таъсис этишда фаол қатнашади.

1874 йилда Бурбонлар династияси ўз ҳукмронлигини тиклагач, Эчегарай бир муддат чет элга кетишга мажбур бўлади. У Париждан қўним топади ва ўзини бутунлай адабиёт ва театр оламига бағишлашга қатъий қарор қилади. Ўша йилнинг охирида Мадридга қайтиб келиб, илк саҳна асари — «Чек дафтари» пьесасини эълон қилади. Эчегарай ушбу асарига Хорхе Айсека-и-Эйсагирро, дея имзо қўйган.

Эчегарайни ниҳоятда сермахсул ижодкорлар сафига қўшиш мумкин. Чунки у йилига камида бир, бўлмаса, икки-учта пьеса яратар ва эълон қилар эди. Шу сабаб ҳам Эчегарай умри давомида, аниқроғи ижодий ҳаёти давомида бутун испан театрларини ўзининг кўплаб пьесалари билан таъминлаб ҳам улгурган. Эчегарайнинг машҳурлиги ва асарларининг оммабоплиги бир қатор омиллар билан боғлиқ эди. Биринчидан, у ўз асарларида испан театрининг мумтоз намунаси бўлган Педро Кальдерон де ла Барка* асарлари йўналишидан нусхалар олган. Бу пьесалар ўша даврда Испанияда кенг шўҳрат қозонган ва ниҳоятда оммабоп саналар эди. Иккинчидан, Эчегарай омманинг олий даражадаги мелодрамага бўлган катта қизиқишини ҳисобга олар эди.

Учинчидан, унинг пьесаларида инсон шайни, садоқати, муҳаббати каби мавзулар замонавий талқинда ўз ифодасини топар эди.

Олтмишдан ортиқ пьесаларининг ярмига яқини шеърый йўлда ёзилган. Мисол учун, «Қасоскорнинг завжаси» деб номланган романтик драмаси ҳам шу йўлда ёзилган. 1874 йилда эълон қилинган мазкур

*Педро Кальдерон де ла Барка (1600–1681) — испаниялик драматург ва шоир, икки юздан ортиқ драматик асарлар яратган.

асар драматургга тезда шуҳрат олиб келади. Орадан бир йил ўтар-ўтмас, унинг навбатдаги «Найза сопида» пьесаси янада омадли чиқади.

1877 йилда Эчегарай ўзининг «Жиннилик ва муқаддаслик» асарини эълон қилади. Асарда дон Лоренц ҳаёти қаламга олинган, асар қаҳрамони ниҳоятда қайсар, ростгўй, ҳақиқатпараст бўлиб, охир-оқибат уни атрофдагилар «жинни» дея атай бошлайдилар. Айнан мана шу пьесаси 1895 йилда инглиз тилига таржима қилинган, Эчегарайни жаҳон адабий жамоатчилиги ҳам эътироф эта бошлайди. Мисол учун, Бернард Шоу Эчегарайни Фридрих Шиллер, Виктор Гюго ва Вердилар мактабининг вакиллари қаторида кўраётганини билдиради, у драматург асарларида айнан мана шу мактабга хос бўлган ранг-баранглик, бўёқлар хилма-хиллиги, гўзаллик ва қаҳрамонликнинг кўр тақдир зарбаларига қарши матонат ва айниқса, қайтмас ирода билан курашиши борлигига ишора қилади.

Эчегарай ижодига хос бўлган аини ўзига хосликлар эвазига ҳам у испан адабий жамоатчилигининг юксак эътирофига сазовор бўлади. Кейинроқ, яъни 1892 йилда яратилган «Дон Жуаннинг ўғли» пьесасидан сўнг алиб асарларида реализм устуворлик касб эта бошлайди. Ибсеннинг «Арвоҳ» асари таъсири остида яратилган ушбу драмада ўғил ўз отасининг енгилтак ҳаётига қарши туради. Асар зиддиятли фикрларни келтириб чиқарди. Жумладан, адабиётчиларнинг аксарияти уни жиддий танқид қилган. Аммо улардан фарқли ўлароқ, Шоу мазкур пьесага ижобий баҳо бериб, бу билан ижодкор Ибсеннинг «Арвоҳ» асари мавзусини ўзига хос тарзда ривожлантирганини таъкидлайди.

Шу билан бирга, Шоу ўз фикрини қуйидагича давом эттиради: *«Альвинг хоним ҳам, Мандерс ҳам испан драмаларида шу пайтгача мавжуд бўлмаганлиги ҳолати, енгилтак ота эса Ибсен пьесасида умуман йўқлиги, Эчегарайда эса, аксинча унинг сал бўлмаса бош қаҳрамон даражасида кўрилатгани шундан далолат берадики, «Арвоҳ» мавзуси бу ўринда янгича миллий талқинда, шу билан бирга илгариги ахлоқини сақлаб қолган ҳолда пайдо бўлган...»*

Эчегарайнинг «Буюк Галиот» асари унинг энг донг чиқарган пьесаси бўлди, унинг мавзуси бегуноҳ кишилар тақдирига зарба бўлиб тушаётган миш-мишларнинг бузғунчи кучи ҳақидадир. Санъатшунос Федерико де Ониснинг тадқиқотларида шундай жумлаларни учратиш мумкин: *«ушбу пьесалар... драмалар моҳиятини билдирувчи анъанавий мавзу ва зиддиятларни маҳорат ва самарадорлик билан баён этган...»*

1894 йилда Эчегарайни Испания қироллик академиясига аъзоликка сайлашганида унинг ўзи аини шон-шуҳрат чўққисига эришган давр эди. Аммо кўп ўтмай, испан адабиёти оламида янги авлод ёзувчилар гуруҳи пайдо бўлди. «1898 йил авлоди» деб номланган бу жамоа ўзлари йиғлоқи деб атайдиган ва эскирган адабий услубга, шунингдек, ижодкорлардаги, хусусан Эчегарай ижодидаги Ибсенга тақлидгўйликка, француз натуралистларининг испан адабиётига таъсирига қарши кураша

бошлайди. Бундан ташқари, Эчегарайни испан халқининг ҳаёти билан боглиқ долзарб муаммоларга эътибор бермаганликда ҳам айблай бошлайдилар.

1904 йилда «испан драматургияси анъаналарини қайта тиклашдаги улкан хизматлари учун» Эчегарай адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланди. Вирсен ўз сўзида Эчегарай қадимги испан драматургларига хос тарзда ўз ижодида бой тасаввурот ва чархланган бадиий дид бирлигини уйғунлаштира олганлигини таъкидлади. Мукофот соҳибининг ўзи тақдимот маросимида иштирок эта олмаган.

Эчегарайга Нобель мукофотининг берилиши испан адабиёти навқирон авлодининг катта норозиликларига сабаб бўлган бўлса-да, кейинги авлод танқидчилари драматург ижодининг испан драматургияси ўтмиши ва замонавий босқичларини ўзаро боғлашдаги ўрнини тан оладилар.

Эчегарай асарларини Луизи Пиранделло ижоди билан таққослаб тадқиқ қилган америкалик олим Вильма Ньюберри «*Пиранделло Эчегарайнинг бир қатор асосий ғояларини қабул қилганлиги боис замонавий театрда инқилобий ўзгаришлар ясай олди*», дейди. Бу жуда юксак баҳо эди, албатта. Ньюберрининг таъкидлашича, ҳар икки ёзувчи бизни қуршаб турган реал борлиқни шубҳа остига қўйишди, театрдаги театр услубидан фойдаланишди, драмадаги зиддиятни унинг саҳнавий ечими билан боғлашди, ижодий жараёни таҳлил қилишга интилишди. Улар романтизмни сатирик кинояга йўналтириб бу билан танқидчиларнинг бу йўналишга берилиб кетишда айбашларидан устун келишди...

Эчегарай Хосе Мадридда 84 ёшида вафот этди.

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

Поляк адиби Генрик Адам Александр Пий Сенкевич 1846 йилнинг 7 май куни Польшанинг Окжей шаҳарчасида таваллуд топган. Мазкур шаҳар ҳозирги вақтда Литва ҳудудига киради. Адиб тугилиб, вояга етган оила литвалик ва поляклардан таркиб топган ва 1775 йилда дворянликка эришганди. Генрикнинг отаси Йозеф Сенкевич 1831 йилдаги Польша қўзғоло-нида қатнашганлардан бўлиб, у авлоддан-авлодга ўтиб келаётган катта мол-мулк эгаси ҳам эди. Онаси Стефания Чецишовск шаҳрида туғилган.

Генрик мактаб ёшига етганида иқтисодий жиҳатдан ночорлашиб қолган оила мол-мулкни сотиб, Варшавага кўчиб кетишга мажбур бўлади. Сенкевичлар оиласи серфарзанд бўлиб, Генрикдан ташқари уларнинг яна бир ўгли ва тўрт қизи бор эди.

Генрик ниҳоятда интилувчан бола бўлиб, поляк тили ва адабиётини чуқур ўрганган. У Вольтер Скотт ва Александр Дюма романларидан ўзгача таъсирланиб улғайган. Бир оз муддат таниқли поляк оилаларидан бирида уй ўқитувчиси бўлиб ишлагач, 1866 йилда Варшава университетида ўқишга киришга муваффақ бўлади. Дастлаб у ҳуқуқ ва тиббиёт йўналишида, кейинчалик ихтисослигини ўзгартириб тарих ва адабиётдан таҳсил ола бошлайди.

Худди шу даврда поляк адабиётидаги янги таъсирчан адабий йўналиш тарафдорлари замонавий мавзулардаги реалистик йўналишдаги асарларга эмас, балки Польша тарихини кўкларга кўтарувчи қаҳрамонлик руҳидаги романларга устувор аҳамият қаратишади. Гарчи бу воқеликлар Сенкевичга бевосита алоқадор эмасдек туюлса-да, уларсиз ёзувчининг китобхонда миллий ўзликни англаш туйғусини уйғотишга бўлган ҳаракатлари самара бермас эди, албатта.

1871 йилда ўзини ғариб ҳис этган бўлажак адиб ҳали имтиҳонлардан ўтмасдан ва диплом ишини ҳам ёқламасдан университетни ташлаб кетишга мажбур бўлади.

Кейинги йили унинг талабалик йилларида ёзилган «Беҳуда уриниш» романи нашрдан чиқади. Камчиликлардан холи бўлмаса-да, роман ўша пайтдаги поляк адабиётида етакчи ёзувчилардан бири ҳисобланган Юзеф Игнаций Крашевский томонидан ижобий баҳоланади.

Генрик бадиий ижод билан бирга қатор даврий нашрлар учун мақолалар ёзар, яъни журналистик фаолият билан ҳам шуғулланар эди. Кейинчалик бу газеталар Сенкевични Вена ва Париждаги, шунингдек, Остенддаги ўз вакили этиб тайинлашади.

1875 йилга келиб унинг журналистика соҳасидаги истеъдоди польшалик зиёлилар даврасида эътироф этилади. Кейинги йили у польшалик муҳожирлар қувғин ва азобларга дучор этилмайдиган, эркин яшаш ва меҳнат қилиш имконига эга бўлган Калифорнияда поляклар жамиятини тузиш учун АҚШга сафарга чиқади. Варшавадаги «Газета Польска» нашри Қўшма Штатлардаги ҳаёт тарзи ҳақида мақолалар юбориши шарти билан унинг бу мамлакатга сафари йўл харажатларини қоплашга розилик билдиради. Ёзувчи бир йил давомида Америка Қўшма Штатларида бўлади, албатта у ўзининг бош мақсади бўлган поляклар жамиятини тузишга муваффақ бўла олмади, аммо ваъдага биноан тайёрлаган туркум репортажлари ва кейин алоҳида китоб ҳолида чоп этилган «Йўлдан мактублар» тўплами катта шуҳрат қозонади.

Адиб 1878 йилда Европага қайтиб келади, Франция ва Италия бўйлаб саёҳатга чиқади. Сенкевич ўз маърузалари билан чиқишлар қилар, репортажлар ёзар, унинг Америка сафаридан тайёрланган новеллалари Варшавадаги даврий нашрларда тез-тез чоп этилар ва бу ижодий ишлари охир-оқибат ёзувчининг жамоатчилик наздида психологик очерк устаси сифатидаги қиёфасини шакллантиришга катта ҳисса қўшади.

Сенкевич 1879 йили Италияда бўлган чоғида асли поляк бўлган Мария Шеткевич билан танишади. Орадан икки йил ўтиб улар оила қуради. 1879 йилда Варшавага қайтиб келгач, Сенкевич янги кундалик газетага муҳаррир этиб тайинланади ва энди кенг кўламда беллетристик асарлар яратишга ҳаракат қила бошлайди.

1884 йилда адибнинг «Олов ва шамшир» романи чоп этилади. Романда ўн еттинчи асрда польшаликларнинг қўзғолончи украинлар билан кураши тасвирланган. Радикал руҳдаги танқидчилар Сенкевични узоқ тарихга муккасидан кетганликда айблаган бўлсалар-да, асар кўпгина китобхонларга ўзининг тарихий ҳақиқатга уйғун ва мослиги билан маъқул тушади. Адабиёт ихлосмандлари романни мутлоаа қилиб, Сенкевични ўша даврдаги поляк адабиётининг кўзга кўринган намоёндалари қаторида тилга ола бошлашади.

«Тошқин» (1886) ва «Пан Володиевский» (1888) романлари «Олов ва шамшир» романи билан биргаликда трилогияни ташкил этади ва бу билан маълум даражада муаллифга бериладиган баҳо ҳам аниқ бўлади, энди у тарихий романлар устаси сифатида эътироф қозонади.

Давр руҳини яратиш мақсадида ёзувчи XVII аср тарихи билан дахлдор манбаларни чуқур ўрганиб чиқади, тарихчилар билан маслаҳатлашади, романда тилга олинган тарихий воқеалар бўлиб ўтган жойларни бориб кўради. Бу албатта, ўз натижасини бермай қолмайди. Асарнинг тарихий аҳамияти, адибнинг ҳақиқатни соф ҳолда ёритиш борасидаги интилишлари трилогиянинг ҳам адабий, ҳам илмий аҳамиятини оширади. 1897 йилда инглиз танқидчиси Эдмунд Госсэ трилогия ҳақида шундай ёзган эди: *«...китоб нафислиги ва заковатлилигидан кўра, кучлилиги ва кенг қамровлилиги билан таассуротлидир. Трилогия зирқиратиб оғритадиган меланхолия билан тўйинган.... Бу кенг қиррали ишда босиқлик ва вазминлик бор, ҳиссиётлардан фарқлаш зарур бўлган туйғу бор...»*

1882 йилда Мария Сенкевич ўғил фарзанд кўради, болага Генрик Иозеф дея исм қўйишади. Орадан бир йил ўтиб қизалоқ Ядвига дунёга келади. Иккинчи фарзанди туғилгач, Мариянинг соғлиги бирдан ёмонлашади ва 1885 йилда у сил касаллигидан вафот этади.

Бу йилларда Сенкевич кўп вақтини сафарларда ўтказди. 1891 йилда Марказий Африкага, Мисрга саёҳат қилади. Аммо бу сафар унинг асарларига боғлиқ эмас эди. Чунончи, унинг кейинги, «Ақидаларсиз» (1891), «Поланецкийлар оиласи» (1895) романларидаги воқеалар аср охирида Польшада рўй берган бўлиб, асарлар муаллифнинг илгариги новеллалари билан руҳий уйғунлик касб этади. 1894 йилда ёзувчи ўзининг ашаддий муҳлисаси бўлган Мария Романовская исмли ёш қизга уйланади. Аммо улар тезда ажрашишади.

Бу воқеалардан кейин Сенкевич ўзининг Польша тарихи билан боғлиқ иккита кенг қамровли асари устида жиддий иш бошлайди. Улардан бири «Йўл бўлсин» асари император Нерон даврида христиан

диниға мансуб аҳолиға етказилган қийноқ ва азоблар ҳақида бўлса, иккинчиси — «Салб юриши қаҳрамонлари»да полякларнинг XIV—XV асрлар оралигида Тевтон рицарларига қарши кураши ҳақида ҳикоя қилади. Асарлардаги воқеалар Италияда бўлиб ўтгани боис, Сенкевич ўзининг одати ва таомилидан кечмаган ҳолда бўлиб ўтган тарихий воқеаларни синчиклаб ўрганadi, Италияға бориб ўша машҳур ҳодисаларға манзил бўлган ҳудудларни эринмасдан кўздан кечирадиди. Воқеалар тарихда алоҳида ўрин тутар ва қайсидир даражада уларнинг якуни кўплаб римликлар ва христиан диниға мансуб аҳолининг яшаб қолиши имконини яратгани билан ҳам аҳамиятли эди. Биринчи роман 1916 йилда фақатгина Америка Қўшма Штатларининг ўзида бир ярим миллиондан ортиқ нусхада чоп этилиб, сотувға чиқарилган. Бу эса романнинг адиб ижодидаги энг кучли асарларидан бири эканлигини англатади. Мазкур асар ҳақида тез фурсатда француз ҳамда итальян тилларида иккита фильм суратға олинади. Роман ҳам Польшада, ҳам ундан ташқарида танқидчилар томонидан юқори баҳоланади, асарни ҳатто Рим католик церковининг папаси Лев XII ҳам алоҳида эътироф этади.

Натижада Сенкевич ўз ватанида шунчалар обрў ва ҳурмат қозонадики, унинг эллик йиллик таваллуд кунига ватандошлари обуна йўли билан Кельц шаҳри яқинидан катта мол-мулк сотиб олишиға етарли маблағ йиғишади.

Сенкевич 1905 йилда холаваччаси бўлган Мария Бабская билан оила қуради. Шу йили адиб «Шон-шуҳрат майдонида» деб номланган романини ёзиб тугатади. Бу унинг илк тарихий трилогиясининг давоми эди.

1905 йили Швеция академияси аъзолари кўпчилик овоз билан Сенкевичға адабиёт соҳасидаги Нобель мукофотини бериш ҳақида қарор қабул қилади. Бу қарорға қисқа ва лўнда шундай изоҳ берилади: *«Энос соҳасидаги улкан хизматлари учун...»*

Вирсен мукофотни топшириш маросимидаги сўзида *«Унинг ижоди чегарасиздир ва шу билан бирға чуқур мулоҳазали. Агар унинг адабий услуби ҳақида тўхталадиган бўлсак, бу бадиий камолотнинг намунасидир»*, деган эди.

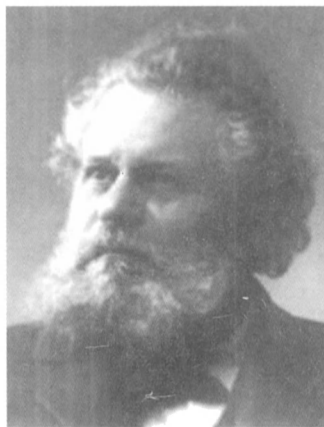
Сенкевич Нобель маърузасида ҳар бир миллат ўз адиблари, шоирларига эгаллиги ҳақида гапирadi. Шундан келиб чиқиб, *«Нобель мукофоти нафақат муаллиф, балки уни тақдим этган, унинг ўғлони бўлган халқ учун ҳам юксак шарафдир. ...Польшани хароб бўлган, эзиб ташланган деб кўп бор айтишди, аммо бугун унинг яшовчанлик қобилияти ва улкан муваффақиятининг исботиға эға бўлиб турибмиз»*, — дейди у ўз сўзида.

Биринчи жаҳон уруши бошлангач, Сенкевич бетараф Швейцарияға келиб яшайди. Оғир хасталиғиға қарамай, Польшанинг бу мамлакатдаги Қизил хоч жамиятида фаолият юритади.

Адиб 1916 йилда Вева шаҳрида вафот этди. Орадан саккиз йил ўтгач, ватандошлари унинг хокини Польшага олиб келдилар.

Ҳали ҳаётлиги чоғида Сенкевич турли мамлакатлар адабий танқидчиларининг юқори баҳоларига сазовор бўлган эди. Жумладан, «Замонавий романнавислар ҳақидаги очерклар» китобида америкалик тадқиқотчи Уильям Фелпс Сенкевични *«реалистик йўлдаги роман усталари орасида энг буюклардан бири»*, дея таърифлайди.

ЖОЗУЭ КАРДУЧЧИ

Италиялик шоир ва танқидчи Жозуэ Кардуччи 1835 йилнинг 27 июль кuni мамлакатнинг Тоскан музофоти шимоли-гарбида жойлашган Валь-ди-Кастелло шаҳарчасида таваллуд топган. У Италиянинг бирлашишига оз муддат қолгунига қадар фаолият юритган махфий миллий ташкилот аъзоси, касби бўйича шифокор Микел Кардуччи оиласида уч фарзанднинг тўнғичи эди. Микел Кардуччининг сиёсий қарашлари, кескин феъл-атвори, ёрқин тарзда клерикализм*га қарши туриши Тоскандаги консерватив тарзда фикрлайдиган аҳолига маъқул келмас эди, шу боис

ҳам Кардуччилар тез-тез у ердан бу ерга кўчиб яшашга мажбур бўлишарди. Охир-оқибат, оила Ливорно шаҳри жанубида жойлашган Больери шаҳарчасида кўним топиб, шу жойда тўққиз йилга яқин яшаб қолади. Италияда рўй берган инқилоб, шунингдек, ота Кардуччининг қизиққон характери оқибатида оила 1848 йилдан 1849 йилгача бир йил мобайнида уч марта яшаш жойини ўзгартиришга мажбур бўлган.

Мактабда бўлажак шоир жуда яхши ўқир, айниқса, бадиий китобларни айрича қизиқиш билан мутолаа қиларди. Италиян адабиёти классикларидан Александро Мандзонининг «Маҳкум этилганлар» романи, Байрон ва Шиллернинг шеърӣй асарлари ёш китобхонда адабиётга меҳр пайдо қилган бўлса ажаб эмас. Мактабда таҳсил олар экан, Жозуэ айни вақтда тарихий мавзуларда шеърлар ҳам машқ қилар, «Илиада»нинг тўққизинчи кўшиғини таржима қилган, мактабдош дўстлари ва муаллимлар ҳақида енгил ҳажвий шеърлар ёзган, шунингдек, «Онамга» каби бир қатор лирик асарлар ҳам яратган.

1853 йилда у Пизандаги нуфузли мактабда ўқиш учун стипендияга эга бўлади. Пизанда ўқишнинг биргина маъқул ва ўзини оқлайдиган

*Клерикализм — жамиятнинг ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳаётида черков ва руҳонийларнинг бирламчи аҳамият касб этишини мақсад қилган сиёсий йўналиш.

жиҳати — бу ерда у тарихчи Эркол Скарамуччи юритадиган адабий тўғаракка қатнаш имконига эга эди. 1854 йилда шоирнинг отаси Челле мерига кўполлик билан муомала қилгани учун ишдан бўшатилади. Бу воқеа оиланинг иқтисодий аҳволи яна оғирлашишига сабаб бўлади ва рўзгор тебратиш учун пул топиш илинжида Жозуэ Италия шоирларининг диний, ахлоқий ва ватанпарварлик мавзусидаги шеърлари антологиясини тузиш билан шуғулланади. Шоир бу билан ўз китобхонларининг маънавий ва ватанпарварлик руҳиятига кўтаринкилик бағишлашни ҳам ният қилган эди, албатта.

Ўша пайтда Кардуччининг дўсти Пьетр Туар «Иловалар» журнаlinesи чиқарарди. Кардуччи ушбу нашрга ҳам ўз мақолалари билан қатнашиб турарди. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, мазкур журнал атрофида бир қатор истеъдодли ижодкорлар бирлашганди. Кўп ўтмай, Кардуччи мазкур гуруҳдаги етакчи шахсга айланади. Бу жамоага аъзо бўлган адиблар итальян шеъриятини ўзлари айтмоқчи, романтизмнинг зарарли таъсиридан сақлаб қолишни мақсад қилиб олишган эди.

Пизандаги мактабни тугатгач, Кардуччи Сан-Миньято-аль-Тедеско деб номланган шаҳарчадаги гимназиялардан бирида биров муддат муаллимлик қилади. Ёш шоир клерикализмнинг ниҳоятда ашаддий душмани бўлиш билан бирга, табиатан қизиққон ҳам эди ва шу важдан у тез орада маориф вазиридан ҳайфсан олади, охир-оқибат Арещцодан ўрин олиш мақсадига ета олмади. Кардуччи Флоренцияга кўчиб кетади ва 1857 йилда илк шеърини тўплами — «Қофиялар» китобини эълон қилади. Ушбу тўплам 1880 йилда «Ўсмирлик илҳомлари» номи билан қайта нашр этилган. Унга киритилган шаклан соната ва балладалар чуқур ватанпарварлик туйғулари билан йўғрилган эди.

1857—1858 йиллари шоир оғир синовларни бошидан кечиради. 1857 йилда иқтисодий томондан қийналиб қолган акаси Данте ўз жонига суиқасд қилиб вафот этади, орадан бир йил ўтмай, отаси ҳам бандаликни бажо келтиради. Кўп ўтмай, тақдир унга яна кулиб боқади. 1859 йилда у Эльвира Меникуччига уйланади, бир оздан кейин Пистойдаги олий мактабда грек тилидан дарс бера бошлайди, бир неча ойлар ўтиб, Болон университетида итальян адабиёти кафедрасининг профессорига айланади. Бу даража унинг оиласи — хотини, бир ўғли ва уч қизини боқишга етарли маблағ топиш имконини берарди. Шоир умрининг охиригача мана шу илм даргоҳида фаолият юритади.

Олтмишинчи йиллар бошида шоир республикачилар ҳаракатида фаол қатнашади ва бир муддат университетдан кетишга мажбур бўлади. 1867 йилда эса кафедрадан ҳам кетишига бир баҳя қолган. Унинг 1865 йилда эълон қилинган «Иблисга» номли можароли поэмаси изсиз кетмади. Бу пантеистик* ва антиклерикал асарда инсон тафаккури ва тараққиётнинг христианларга хос илоҳиёт устидан ғолиб келиши куйланган эди. Мазкур

*Пантеизм — олам, яъни табиат ва Оллоҳ айнан ўхшаш деган ғояни илгари сурувчи таълимот.

поэма эълон қилинган, Кардуччи республикачилар партиясидан парламент аъзоси этиб сайланади, ammo бир қатор расмий сабаблар боис ўз вазифасини амалга ошириш имконига эга бўла олмайди.

Шоир 1878 йилда ўзининг уч томлик «Бадавий қасидалар» асарининг биринчи томини нашр эттиради. Асарда грек ва лотин шеърлятидаги кўҳна ва қадимийлик, қофиявий шаклларга хослик тадқиқ этилган. «Бадавий қасидалар» ўзида тарихий мавзуни сингдиргани боис, 1861–1887 йилларда яратилган лирик асарлардан иборат «Янги шеърлар» китоблари Кардуччининг энг яхши, ижодидаги энг сара асарлари дея баҳоланади. Шу билан бирга, шоирнинг шу йиллар мобайнида яратган «Енгил ва жиддий», «Вазн ва эподалар», «Қофия ва ритмлар» тўпламлари ҳам адабий жамоатчилик эътирофига эришган. Унинг шеърларини итальян шеърлятининг хоҳ антик шаклига, хоҳ анъанавий ўлчамларига қийёслашларидан қатъи назар, шоир уларда романтик дабдабаликдан ва тумтароқликдан қочади ва бу асарларда мумтоз услубга қатъий риоя этилганини кўрамыз.

Кардуччи шеърлятни ўзи учун улуг мартаба деб билган эди ва шу маънода ҳам у устувор даражада, ўзи ижод қилган шеърлий асарлари билан шоир сифатида кўз олдимизда гавдаланади, ammo шуни алоҳида таъкидлашга тўғри келадики, унинг шоирлик мероси нисбатан олиб қараганда, жуда катта эмас. Кардуччининг ўттиз томдан ортиқ асарлар тўпламининг бор-йўғи тўрт томинигина шеърлий асарлар ташкил қилади. У асосан адабиётшунослик ва сиёсат борасидаги турли мавзуларда монографиялар, илмий ва баҳсли мавзуларда эсселар ёзганига гувоҳ бўламыз.

Кардуччи умрининг охириги йилларида Италиядаги миллий шоир даражасида ҳурматга эришади. У ниҳоятда ҳайратланарли тарздаги нотиқ ҳам эди уни мамлакатнинг энг ўқимишли, даврининг етакчи зиёлиларидан бири сифатида эъзозлаб, ҳурмат қилишарди. 1890 йилда шоирнинг сенатор бўлишини, бир томондан, унинг шоирлик мартабасига йўйишган бўлса, иккинчи томондан, унинг кексайганида монархга айланишини шоирнинг сиёсий қарашлари ўзгарувчан бўлганидан кўришади, ҳатто умрининг охириги йилларида Италиянинг Африкадаги экспансия сиёсати тарафдори бўлганини ҳам унинг қатъиятсиз одам бўлганидан, деб биладилар.

Нобель мукофотида Кардуччининг номзоди илк бор 1902 йилда тавсия этилган ва ўтган йиллар давомида ҳам у асосий даъвогарлардан бири бўлиб келган эди, шу боис ҳам унинг 1906 йилда бу мукофотга лойиқ топилишида бир қарашда ҳайратланарли сабаб йўқдек эди. Шоирга Швеция академияси аъзолари бу мукофотни тақдим этиш ҳақида қарор қабул қилар эканлар, уларнинг шарҳи қуйидагича бўлади: *«нафақат чуқур билим ва танқидий идрок, балки энг аввало, асарларидаги шох асарларгагина хос бўлган ижодий қувват, услубнинг янгилиги ва лирик кучнинг мужассамлиги учун...»*

Вирсен Кардуччининг таржимаи ҳолини Италия сиёсий ҳаёти тарихининг узвий қисми, дея баҳолайди. Унинг ибораси билан айтганда, *Кардуччидаги ўзига хос мажусийлик католикларга хос чиқимлар, ортиқча сарф-харажатларга нисбатан унинг муносабатини кўрсатар эди, бунининг зинҳор-базинҳор христианликни инкор этиш, дея талқин этиб бўлмайди*. Вирсен Кардуччини *антик адабиётни пухта эгаллаган, билимдон ва ўқимишли тарихчи адабиётчи*, — дея таърифлайди. — *Кардуччи, Данте, Петраркалар адабиётининг чуқур билимдонидир. У Петраркадаги қадимийликка хос бўлган ғоялар ва инсонпарварликка садоқат билан ёндашади*.

Хасталиги сабабли шоирнинг ўзи мукофотни топшириш талбирида қатнаша олмаган. Орадан бир йилга яқин вақт ўтгач, 1907 йилнинг 16 февраль куни Нобель мукофоти соҳиби, машҳур итальян шоири ва танқидчиси Жозуэ Кардуччининг юраги уришдан тўхтади. Ҳозирги вақтга келиб, унинг асарларини асосан адабиётшунослар мутолаа қилади ва улар яқдиллик билан Кардуччи асарларининг ҳаётийлиги ва универсаллигини эътироф этишади. Бир сўз билан айтганда, унинг ижоди ўн тўққизинчи асрдаги Рисоржименто, яъни ўз олдида Италиянинг сиёсий бирлигини мақсад қилиб олган ҳаракат билан чамбарчас боғлиқдир.

ЖОЗЕФ РЕДЬЯРД КИПЛИНГ

Инглиз шоири ва ёзувчиси Жозеф Редьярд Киплинг 1865 йилнинг 30 декабрь куни Бомбей шаҳридаги Санъат мактабининг директори, профессор Жон Локвуд ва Алиса Киплинглар oilасида таваллуд топган. Редьярднинг отаси касбига кўра ҳайкалтарош ва безакчи эди, онаси эса маҳаллий журналларга мақолалар ёзиб турарди.

Киплинг олти ёшга етгач, Ҳиндистонда яшайдиган инглизларнинг ўша даврдаги мавжуд анъанасига кўра, синглиси билан Англияга ўқишга юборилади. Улар хусусий пансионда яшашар, байрам кунлари эса тоғаси, рассом Эдуард Берн Жонсларникига боришарди. Болалигида пансион хўжайини томонидан қанчалар сиқувга олингани Киплингнинг 1888 йилда чиққан «Қоп қора ювош одам» ҳикоясида, шунингдек, 1890 йилда эълон қилинган «Чироқ ўчди» романи ҳамда 1937 йилда чиққан «Таржимаи ҳол»ида ўз ифодасини топган.

1878 йилда бўлажак шоир Девон*даги ўқув юртига жўнатилади. Бу билим юртида зобитларнинг болалари нуфузли ҳарбий академияларга

*Девон — Англиядаги графлик номи.

ўқишга кириш учун тайёрланарди. У директор Берн Жонс, шунингдек, Уильям Морислар иштирок этадиган эстетика тўғарагига аъзо бўлган эди. Бошида Жозеф бу ердаги талабаларнинг уришқоқлигидан зала бўлган бўлса, кейинроқ билим юрти унга ёқиб қолади. У бу ҳақида ўзининг 1899 йилда эълон қилган «Пўлатчалар ва К» ҳикоялар тўпламида батафсил ёзган. Бу ўқув даргоҳи Оксфорд ёки Кембриж университетларига кириш учун йўлланма бермас, боз устига Киплингнинг кўзи яхши кўрмаслиги унинг ҳарбий академияларда таҳсил олишига имкон бермасди. Оқибатда, бўлажак шоир шу ерда таҳсилни тугатишига тўғри келади.

Ўғлининг билим юртида ўқиб юрган кезларида ёзган ҳикояларидан завқланган отаси унинг учун инглиз тилида чиқадиган «Фуқаролар ва ҳарбийлар газетаси»дан иш топади. Ўн бир йил Англияда яшаган Киплинг 1882 йилда Лахорга, Ҳиндистонга қайтиб келади.

Жозефнинг иш фаолиятида, шунингдек, унинг инглиз-ҳинд жамияти билан яқин ҳамкорлигида болалигида ўрганган ҳинд тили ниҳоятда қўл келади. У газета учун мунтазам шеър ва ҳикоялар ёзиб беради.

Киплингнинг биринчи шеърый тўплами — «Департамент қўшиқлари» китоби эса 1886 йилда чоп этилган. Китоб жуда оз нусхада нашр этилганиданми, жуда тез тарқаб кетади ва ўша йилнинг ўзидаёқ уни қайта нашр этишади.

«Тоғлардан оддий ҳикоялар» деб номланган тўплами 1888 йилда эълон қилинади. «Ҳиндистон темир йўллари кутубхонаси» учун Киплинг 1887—1889 йилларда бешта қисқа ҳикоялар тўпламларини тайёрлайди. Саёҳатчилар учун мўлжалланган ушбу китоблар нафақат Ҳиндистоннинг ўзида, балки ўша даврдаги бутун Англия империясига кирувчи мамлакатлар бўйлаб катта шухрат қозонади.

1889 йилда Киплинг Англияга қайтар экан, Оллоҳободдаги маҳаллий газета билан йўл очерклари ёзишга шартнома тузади. Адиб ота юртида машҳурликка эришади, уни Чарлз Диккенснинг адабий меросхўри сифатида эътироф этишарди. Унинг «Ҳиндистон темир йўллари кутубхонаси» туркуми учун ёзган тўпламлари Англияда 1890 йилда нашрдан чиқади ва танқидчилар уни олқишлар билан қарши оладилар.

Киплинг Лондонда америкалик ношир Уолкотт Бейлстир билан ҳамкорликда ижод қила бошлайди. Бейлстир 1892 йилда терлама касаллигидан вафот этгач, Киплинг унинг синглиси Каролинага уйланади. Шу йили босмадан чиққан тўпламига шоирнинг машҳур шеърларидан «Мандалей» ҳам киритилган эди.

Ёш оила Браттльборога кўчиб келгач, улар икки фарзандли бўлишади. Вермонтда шоир икки томлик шеър ва ҳикоялар тўплами — «Беҳисоб эрмаклар» ва «Етти қирғин» китобларини чиқаради. 1897 йилда олам юзини кўрган «Жасур денгиз сайёҳлари» китоби Англия балиқчиларига бағишланган.

Вермонтдаги ҳаётдан қоникмаслик, қолаверса, қайноғалари билан яхши чиқишмаслиги оқибатида Киплинг Қўшма Штатларни тарк этиб, оиласи билан Англияга қайтиб келишга мажбур бўлади ва бу мамлакатда тез орада адабиёт оламидаги илгариги нуфузини тиклаб олади.

Унинг газеталарда эълон қилинган шеърлари, шунингдек, миллий бойликлардан бошбошдоқлик билан фойдаланишга қарши бонг урувчи «Сўнгги муножот» асари чоп этилади. Киплингнинг энг кучли романи «Ким» 1901 йилда нашрдан чиққан.

1898 йилда шоир оиласи билан Нью-Йоркда бўлган чоғида ўзи ва катта қизи ўпкасини шамоллатиб қўйишади. Бунгача уларнинг оиласида яна бир фарзанд — ўғил ҳам туғилган эди. Шоирнинг қизи касалликдан вафот этади ва ижодкор бу йўқотишдан жуда огир мусибатга тушади. 1899 йилда Киплинг бир неча ой Жанубий Африкадаги армия газетасида таҳрирчи ҳамда сиёсий ва ҳарбий маслаҳатчи вазифасини бажариш билан машғул бўлган.

1902 йилда Жозеф Суссекс* графлигидан ҳовли сотиб олади ва умрининг охиригача шу ерда истиқомат қилади. «Ана шулар ҳақидаги эртақлар» ва «Простаково тепалигидаги пари» асарлари шу йили пайдо бўлган бўлса, болалар учун қадимги Англия тарихидан ҳикоя қилувчи тўплами 1906 йилда чиққан.

1907 йилда Швеция академияси «*Кузатувчанлиги, ёрқин фантазияси, улғувор ғоялари ҳамда мислсиз ҳикоя маҳорати учун*» Жозеф Киплингга адабиёт бўйича Нобель мукофотини бериш ҳақида қарор қабул қилади. Гарчи Стокгольмга ташриф буюрган бўлса-да, адиб анъанавий маъруза билан чиқишни маъқул топмайди.

Бу вақтга келиб ижодкор жами бўлиб ўн уч томлик ҳикоялар, тўртта роман, болалар учун учта китоб, бир қанча йўл ҳикоялари тўпламлари, очерклар, газета мақолалари ва юзлаб шеърый асарлар яратиб улгурган эди. 1907 йилда у бир йўла Оксфорд, Кембриж, Эдинбург ва Дарем университетларининг фахрий докторлиги унвонлари билан ҳам тақдирланади. Бундан ташқари, ижодкорга Париж, Страсбург, Афина ва Торонто университетларининг мукофотлари ҳам тақдим этилади.

Нобель мукофоти билан тақдирлангач, Киплинг ижодида пасайиш кузатилади. Биринчи жаҳон уруши вақтида у ягона ўғлидан жудо бўлади, бу пайтда у хотини билан Қизил хоч жамиятида хизмат қиларди. 1917 йилда унинг «Энг хилма-хил мавжудотлар» номли тўплами нашрдан чиқади. Урушдан сўнг адиб кўп жойларда бўлади, жумладан, ҳарбий комиссия таркибида бир қатор шаҳарларни кезиб чиқади. 1922 йилда Францияда бўлиб ўтган ана шундай сафарлардан бирида у Англия қироли Георг бешинчи билан танишиб қолади. Шуни айтиш жоизки, бу танишув узоқ йиллар давом этган дўстликка айланган. Киплинг бу йиллари Консерваторлар партиясининг ўнг қанотига қўшилади, 1923

*Суссекс — Англия жанубидаги графлик.

йилда эса «Улуг уруш даврида ирландиялик гвардиячилар» китобини чиқаради. Мазкур асар ўгли хизмат қилган полк ҳақида эди. 1926 ва 1932 йилларда унинг яна икки китоби босмадан чиққан.

1915 йилга келиб адибни безовта қила бошлаган ошқозон касаллиги охир-оқибат ярага айланади ва 1936 йилда у ичакка қон қуйилиши оқибатида оламдан кўз юмади.

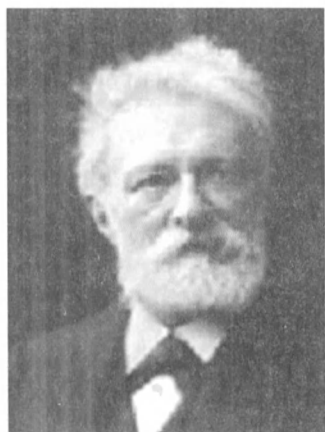
Киплинг Вестминстер аббатлигидаги шоирлар бурчагига дафн этилади. Унинг «Ўзим ҳақимда баъзи нарсалар» номли таржимаи ҳол асари вафотидан кейин бир йил ўтиб олам юзини кўради.

1890 йилда Оскар Уайльд Киплингни «даҳо» дея атаган бўлса, Генри Жеймс Киплингга «инглиз Бальзаки»ни кўришини ёзган эди. 1907 йилдан бошлаб танқидчиларнинг адиб ижодига бўлган қизиқишлари пасайиб боради.

Қирқинчи йилларга келиб Киплинг ижоди танқидчилар томонидан қайта таҳлил қилинади. Элиот «Фейбер энд Фейбер» нашриётида унинг шеърӣй китобини нашр эттирганидан сўнг шоир ижодига бўлган қизиқиш қайта тикланади. Элиот ўз хулосаларида шундай ёзади: *«Маҳоратда Киплинг классиклардан ҳам ўтади... Унинг шеърлари орасида ўз олдига қўйилган мақсадини амалга ошира олмаганлари йўқ»*.

Элиотнинг фикрича, Киплингнинг энг катта ютуғи унинг *«одамларни тушунишга мажбур қилишида»* эди. Ҳинд танқидчиси Нираду Чандури адибнинг «Ким» романи ҳақида ёзар экан, шундай эътироф этади: *«Киплинг Ҳиндистон тўғрисида инглиз тилидаги энг зўр романнигина эмас, умуман, инглиз адабиётидаги энг яхши романлардан бирини ярата олди»*.

РУДОЛЬФ КРИСТОФ ЭЙКЕН

Немис файласуфи Рудольф Кристоф Эйкен 1846 йил 5 январь куни Голландия чегараси яқинидаги Аурих шаҳарчасида таваллуд топган. Унинг отаси Баккер Эйкен почта идорасида хизмат қилар, онаси Ида Мария Гиттерман ҳам ўқимишли аёл эди.

Эйкен болалигидаёқ хасталикка чалинади, боз устига отаси ва укасининг вафоти унинг мурғак қалбига қаттиқ таъсир қилади. Оилани боқиш илинжида онаси уйнинг бир нечта хоналарини ижарага берарди. Барча умидлари ўғлидан бўлиб, қанчалар оғир ва қийин бўлмасин, у Рудольфнинг яхши ўқишини таъминлашга эришади.

Аурихдаги гимназияда таҳсил олар экан, Эйкен дастлаб математикага, кейин мусиқага қизиқади, аммо ўқитувчиси Вильгельм Рейтернинг таъсири

билан дин ва фалсафани чуқур ўргана бошлайди. У мумтоз фалсафа ва қадимги тарихни ўрганиш учун Геттинг университетига ўқишга кирганида ҳали жуда ёш эди. Университетда файласуф Герман Лотц маърузаларига қатнаш, аммо унинг рационалистик қарашларини қабул қила олмасди. Кейинроқ, Берлин университетида Аристотелнинг издоши бўлган бошқа олим — Адольф Тренделенбург* билан яқиндан танишди. Ушбу буюк муаллим Эйкенда фалсафа, тарих ва дин ўртасидаги ўзаро уйғунликни тушунтириб берган эди. Тренделенбург ўз идеализми билан Эйкен ижодига ҳам катта таъсир кўрсатган.

Геттингенда фалсафа докторлиги даражаси берилгач, у беш йил давомида ушбу олий мактабда дарс беради. 1870 йилда Аристотель ҳақида иккита рисола чиқаради. Кейинги йили эса Базель университетида кафедра мудирлигини қабул қилади. Унинг «Аристотель тадқиқотлари услуби» асари 1872 йилда эълон қилинган.

Орадан икки йил ўтгач, Эйкен Йена университетида фалсафа профессори сифатида иш бошлайди ва бу ерда то 1920 йилгача фаолият юритади. Унинг «Замонавий фалсафанинг фундаментал тушунчалари» китоби илм-фан соҳасида катта қизиқишга сабаб бўлади. Муаллиф ўз асарида турли фалсафий тушунчаларнинг тарихий асосларини таҳлил қилиб берган. Эйкен ушбу китобни 1908 йилда «Замонавий мантиқнинг асосий оқимлари» номи билан қайта нашр эттиради ва фалсафанинг тарихий тараққиётини фалсафий ғоялари билан боғлайди.

Файласуфнинг 1890 йилда чоп этилган «Инсон ҳаётининг муаммолари буюк мутафаккирлар назарида» деб номланган асари ҳозирда ҳам ўтмишдаги улуғ файласуфларнинг ҳаёт ҳақида қарашлари нуқтаи назаридан ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Бироқ шунини қайд этиш жоизки, 1890 йиллардан бошлаб Эйкен фалсафа тарихи билан қизиқмай қўяди, у «Маънавий ҳаёт учун кураш»(1896), «Диннинг моҳияти»(1901) ва «Дунёни англашнинг асосий жиҳатлари»(1907) асарларида ўзининг мафкуравий, диний ва ахлоқий ғояларини илгари сура бошлайди.

1908 йилда Эйкен *«мантиқ қуввати, кенг дунёқараш, жонлилик ва инсончилик билан суғорилган моҳиятнинг топшига бўлган жиддий изланишлари ва бу орқали ўз қарашларини ҳимоя қилгани ва ривожлантиргани учун»* адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади. Адабиёт бўйича бундай нуфузли мукофот билан файласуфнинг тақдирланиши кўпчилик учун кутилмаган ҳол бўлади, албатта. Швеция академияси аъзоси Харальд Нерпе шу муносабат билан сўзлаган нутқида Альфред Нобель мукофотини *«ғоявий йўналишидаги мислсиз асарлар учун» таъсис этгани ҳисобга олинса, академиянинг мазкур қарорини маъқуллаган бўлар эди. Ахир ўттиз йилдан ортиқроқ вақт ўтибдики, профессор Эйкен фалсафанинг турли соҳаларида жиддий тадқиқотлар олиб бормоқда»,* — деди. Эйкен ўзининг «Натурализм ёки идеализм» деб номланган Нобель

*Адольф Тренделенбург (1802–1872) немис файласуфи.

маърузасини орадан бир йил ўтгач эълон қилади. *«Натурализм, — дейди у, — одамнинг табиат билан боғлиқлигига ишончдир»*.

Уруш вақтида Англияни қоралаб чиққан файласуф мазкур мамлакат раҳбариятини «ёвуз эгоизм»да айблаиди, Германия халқи бу уруш учун жавобгар эмаслигини ўқтиришга ҳаракат қилади.

1882 йилда Ирен Пассовга уйланган Эйкеннинг бир қизи ва икки ўгли бор эди. У 1926 йилда Йенада вафот этади.

Танқидчилар, файласуфлар, кўпинча Эйкенни замонавий фан эришган кўплаб ютуқларни эътиборга олмаганликда айблашади, шу билан бирга, унинг издошлари ҳам талайгина бўлиб, улар файласуфни ўз даврининг йирик мутафаккири ва мафкурачиси сифатида эътироф этадилар. 1913 йилда эълон қилинган «Рудольф Эйкен. Ҳаёти ва фаолияти» китобида Мейрик Бут шундай ёзади: *«Эйкенда интеллектуал жиҳатдан чуқур билим, ўткир ҳиссиёт ва қайғудош бўла олиш маҳорати жамулжам эди...»* Бугун ҳам замонавий файласуфлар Эйкен асарларига бот-бот мурожаат қиладилар.

СЕЛЬМА ОТТИЛИАНА ЛОВИЗА ЛАГЕРЛЕФ

Сельма Оттилиана Ловиза Лагерлеф 1858 йилнинг 20 ноябрь куни жанубий Швециянинг Вермланд провинциясида дунёга келган. Оилада беш фарзанднинг тўртинчиси бўлиб туғилган қизалоқнинг уч ёшида оёғи ишламай қолади ва қарийб бир йил давомида юра олмайди. Ушбу касаллик асоратлари оқибатида қолган умри давомида у оқсаб юришга мажбур бўлган.

Ўқитувчи бўлишни орзу қилган Сельма Стокгольмдаги аёллар учун олий Қироллик педагогика академиясига ўқишга киради. 1882 йилда академияни тугатар экан, унинг бошига огир мусибат тушади, отаси вафот этади, қолаверса, бу вақтга келиб оила ўз қарзлари ҳисобига уйидан ҳам айрилади. Бу Сельма учун катта йўқотиш эди.

У Швеция жанубидаги Ландскрон шаҳрида қизлар мактабида ўқитувчи бўлиб ишга жойлашади ва тез орада ўз ўқувчиларида катта таассурот ва ҳурмат орттиради. Вермланднинг кўркем табиати ва манзаралари уни ижодга илҳомлантиради. У роман ёза бошлайди ва асарининг илк қисмларини «Идун» журнали томонидан эълон қилинган адабиёт танлови комиссиясига жўнатади. Журнал муҳаррири унга бош мукофотни тақдим этибгина қолмай, балки романни тўлиқ ҳолда журналда чоп эттиришни ҳам таклиф қилади. Бу пайтда Сельманинг

дугонаси, баронесса Софи Альдеспаре унга молиявий мадад бера бошлаганди. Таклифдан руҳланган Сельма таътил олиб «Йёсте Берлинг ҳақида сага» романини ёзиб тугатади. Роман ўша пайтда Скандинавия ёзувчиларига хос бўлган реализм йўналишида эмас, балки романтик услубда ёзилган эди. Унда Байрон асарларига монанд бўлган қаҳрамоннинг саргузаштлари ҳақида ҳикоя қилинади. Дастлаб асар яхши кутиб олинмайди, даниялик таниқли танқидчи Георг Брандес олқишлагач эса ниҳоятда катта шуҳрат қозонади. У асарда *романтик принципларнинг қайта уйғонганига* юксак баҳо берган эди.

Кўп ўтмай иккинчи асарига киришар экан, Сельма ишни ташлайди. Бир оз фурсат ўтиб, унинг «Кўринмас занжирлар» номли ҳикоялар тўплами нашрдан чиқади. 1894 йилда ёзувчи Софи Ўлкан билан танишади ва улар яқин дугонага айланишади. Қирол томонидан ажратилган стипендия ва Швеция академиясининг молиявий ёрдами туфайли Сельма энди ўзини бутунлай адабиёт ва ижодга бағишлаш имкониятига эга бўлади. Сицилияга саёҳат вақтида у ўзининг навбатдаги асари «Антихрист* мўъжизалари» учун материаллар тўплайди. Ушбу китоб асосан Сицилияда кечадиган воқеалар ҳақида бўлиб, муаллиф унда социализмга киноя билан қарайди.

Адибнинг навбатдаги асари «Қуддус» деб номланган икки томлик роман бўлиб, унда Фаластинга келиб қўним топган швециялик фермерлар тақдири ҳақида ҳикоя қилинади. Бу асарнинг муваффақият қозонишига сабаб унда ички хотиржамлик истаган швециялик деҳқонларнинг ички олами, уларнинг руҳий кечинмалари чуқур очиб берилганидир. Мазкур китоб шунчалар шуҳрат қозонадики, Сельма кўп ўтмай, Морбаккадан уй-жой сотиб олади, 1904 йилда Швеция академиясининг олтин медалига ҳам сазовор бўлади.

Орадан икки йил ўтиб, адибанинг болалар учун мўлжалланган «Нильс Хольгерсоннинг Швеция бўйлаб ғаройиб саёҳати» деб номланган машҳур романи эълон қилинади. 1907 йилда ёзувчи болалар учун аталган навбатдаги романи «Ботқоқлик устидаги ферма қизи» китобини эълон қилади. Ушбу икки асарда деҳқонларнинг камтарона ва оддий турмуши кўрсатилиб, шу билан бирга, уларнинг инсон сифатида улкан орзулар билан яшаши, кенг ҳаёлот дунёси акс эттирилган. Ушбу асарлар одми яшайдиган, меҳнатнинг орқасидан кун кўрадиган одамлар ҳам ҳаётда улуг орзулар билан яшашини очиб берган. Ёзувчининг ютуғи ва муваффақияти эса мазкур асарлар халқ оғзаки ижоди йўлида, халқона руҳда, халқ тили билан унинг дилидагисини баён этиш услубида битилганидир.

1909 йилда Сельма Лагерлеф «*барча асарларига хос бўлган юксак идеализм, ёрқин тасвирлаш маҳорати, қаҳрамонлар руҳиятига чуқур кириб*

*Антихрист — Христиан дини эсхатологияси (охир замон, гуноҳларни ювиш ва тобутдаги ҳаёт ҳақидаги қарашлар тизими)даги образ, Исо Масиҳнинг душмани маъносини беради.

бора олганлиги» учун Нобель мукофоти билан тақдирланади. Уни табриклаш учун сўзга чиққан Швеция академияси аъзоси Клаэс Аннерстедт «Йесте Берлинг ҳақида сага» романига баҳо берар экан, жумладан шундай деган: «Йесте Берлинг ҳақида сага» нафақат замонамизнинг носоғлом ва олчоқ реал ҳаётини кўрсатгани билан, балки фавқулодда оригиналлиги билан ҳам ажралиб турадиган ажойиб романдир».

Бу юксак мартабага лойиқ топилганидан кейин Сальме она юрти Вермланд ҳақида, ватанининг афсоналари, туғилган гўшасини англатувчи қадриятлар ҳақида ёзади. У кўп вақтини феминизм*га бағишлайди. 1911 йилда Стокгольмда бўлиб ўтган халқаро аёллар конференциясида нутқ сўзлайди. 1924 йилда аёллар конгресси делегати сифатида АҚШда ҳам бўлади. 1924 йилда у Швеция академиясига аъзо этиб сайланади. Шундай қилиб, у ўтган асрнинг йигирманчи йилларида Швециянинг етакчи ёзувчилари қаторидан ўрин олади. Бу вақтга келиб у бир қатор автобиографик руҳдаги китоблар чиқаради. Шулардан бири ўз ёшлигидан хотиралар асосида яратилган «Морбакка» асари бўлди. Унинг бир қанча романлари кинолаштирилди ҳам.

Иккинчи жаҳон уруши олдида Германияда нацистлар уни норд шоираси дея олқишлашади. Бу унинг эътиқодини ўзгартира олмади, албатта. Кўп ўтмай, у немис ёзувчилари, маданият намояндаларига нацистлар таъқибидан қутулишга кўмак бера бошлагач, ҳукумат уни кескин қоралаб чиқади. Ўлимидан бир йил аввал Лагерлеф немис шоираси Нелли Заксга Швецияга виза расмийлаштиришга ёрдам беради. Бу Закснинг нацистларнинг ўлим лагерларига тушиши ва, охир-оқибатда, ўша ерда ўлиб кетишидан халос қилиш билан баробар эди. Иккинчи жаҳон урушидан ниҳоятда таъсирланган Лагерлеф ўзининг Нобель мукофоти билан олган олтин медалини Швецияда ташкил этилган Финляндияга ёрдам миллий фондига хайрия қилади.

Лагерлеф узоқ давом этган касаллик оқибатида 81 ёшида вафот этган.

Швецияда фавқулодда катта ҳурмат ва шон-шухрат қозонган Сельма хорижда ҳам катта эътирофга сазовор бўлган эди. Бироқ баъзи танқидчилар унинг ижодига нисбатан кескин фикрларни ҳам билдиришган. Мисол учун, инглиз ёзувчиси Виктория Сэвил-Уэст Сельма Лагерлеф ҳақидаги монографиясининг кириш қисмида шундай ёзади: *«Лагерлефнинг сагалар, афсоналар бобидаги маҳоратига гап йўқ, бироқ руҳият, психология, шунингдек, соф маънвий ҳаётни тасвирлаш бобидаги ёзувчилик маҳоратига келганда, булар унинг энг кучли томонлари эмас эди».*

Бундан ҳам кескинроқ гапни швециялик бастакор Хуго Альфен айтган: *«Лагерлефни ўқиш худди буларнинг бари ўнгида содир бўлишини ёки тушидалигини билмай испанларнинг соборида ғамгин ва зулмат ичида ўтириши билан баробар».*

*Феминизм — аёлларга тўла фуқаролик ҳуқуқларини бериш мақсадини илгари сурувчи ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

ПАУЛЬ ЙОХАНН ЛЮДВИГ ФОН ХЕЙЗЕ

Немис шоири ва ёзувчиси Пауль Йоханн Людвиг фон Хейзе 1830 йилнинг 15 март куни Берлинда таваллуд топган. Унинг отаси Берлин университети ўқитувчиси, филолог Карл Людвиг Хейзе, онаси ўқимишли оиланинг қизи Юлия Заалинг эди.

Хейзелар хонадонида таниқли олимлар, ёзувчи ва рассомлар тез-тез бўлиб туришар ва улар орасида кейинчалик Паулнинг устозига айланган тарихчи-санъатшунос Франц Куглер ҳам бор эди.

Хейзе Берлин университетида мумтоз адабиёт ва филологияни чуқур ўрганади, учинчи босқичдан бошлаб Бонн университетида роман филологиясидан сабоқ ола бошлайди. 1852 йилда Берлин университети дипломини олгач, Италияга ўқишни давом эттиришга кетади. Айнан мана шу сафари ёзувчида бир умр Италия табиатига ва Данте, Бокаччо, Жакомо Леопарди каби итальян ёзувчиларининг асарларига ўчмас муҳаббат уйғотган. У Италияда шеърлар, пьесалар ва ҳикоялар ёза бошлаган.

1854 йилда қирол Максимилиан II Хейзегга катта стипендия тайинлаб Мюнхенда яшаш ҳамда қироллик таъминотида бўлишга таклиф этади. Ёзувчининг асосий иши қирол ҳар томонлама қўллаб-қувватлайдиган зиёлилар муҳитида иштирок этиш эди. Умрининг охиригача иқтисодий жиҳатдан таъмин этилган Хейзе устозининг қизи бўлган Маргарет Куглерга уйланади. Улар тўрт фарзанд ўстиришган. Ёзувчи қолган умрини Мюнхендаги вилласида оиласи билан ўтказади.

Ёзувчининг 1855 йилда босилган «Арабиата» ҳикоясидаги воқеалар Соррентода бўлиб ўтади. Ҳикоя дастлаб паромда ишлайдиган йигитнинг изҳорини рад этиб, сўнг ўзи унга ошиқ бўлиб қолган балиқчи қиз ҳақида. Ушбу асар романтик кайфият, жанубликларга хос характерлар, қорақўз қизнинг гўзаллиги баёни, воқеалар занжирининг равонлиги билан яққол ажралиб туради.

Кейин кетма-кет «Марион»(1855), «Треплилик қиз»(1858), «Андреа Делфин»(1859) ва «Онамнинг қиёфаси»(1859) нашр этилди.

1864 йилда адибнинг дўсти, шоир Эммануэль Гайбел Максимилианнинг вориси бўлмиш Людвиг II нинг ғазабига учрайди, Хейзе бунга норозилик билдириб, саройга бормай қўяди, аммо Мюнхендан кетмайди.

Биринчи хотинининг вафотидан тўрт йил ўтиб, ёзувчи Анна Шубертга уйланади.

Қисса ва ҳикоялардан ташқари, Хейзе кўплаб драматик асарлар ҳам яратган. Унинг 1866 йилда эълон қилинган «Ганс Ланга» тарихий

пьесаси ва 1899 йил театрлар сахнасига олиб чиқилган «Мариа Магдалина» драмалари ўз вақтида анчагина машҳур бўлган.

1873 йилда ёзувчи «Аср болалари» романини эълон қилади. 1875 йилдаги «Жаннатда» ҳамда 1892 йилдаги «Мерилин» романларида асосан ахлоқий мавзулар кўтарилган.

Хейзеннинг ўзи ёзган шеърлари бутунлай унутилиб кетилган, аммо унинг Александро Мандзони, Леопарди ва бошқа бир қатор шоирларнинг асарларидан қилган таржималари китобхонга яхши таниш.

Ўн тўққизинчи асрдаги Ибсен, Эмил Золя каби ёзувчилар асарларида натурализмнинг устуворлиги сабаб, танқидчиларнинг ёш авлоди Хейзе китобларидаги романтизм ва экзотикани оғир қабул қиларди. Ёзувчи ўзининг анча кейин яратган асарларида реализм элементларидан фойдаланган, бироқ у умуман олиб қараганда, ўзининг романтизмга ва ҳиссиётлар оламига бўлган эътиқодига содиқ қолди, борлиқни натуралистик кўз билан акс эттиришни истамади.

1910 йилда Хейзе «*лирик шоир, драматург, романнавис ва бутун дунёга машҳур ҳикоялар муаллифи сифатидаги ўзининг давомли ҳамда самарали ижодий ҳаётида намойиш этган бадияти, идеализми учун*» немис адиблари орасида биринчи бўлиб адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади.

Мукофотни топшириш маросимида Вирсен немис ёзувчисини «*замонавий Германиянинг энг ажойиб шоири*» сифатида эътироф этади. Хасталиги сабаб, Хейзе тақдирлаш тадбирига бора олмайди ва мукофот Германиянинг Швециядаги элчиси граф фон Пуклерга топширилади.

Айнан 1910 йилда Хейзе Мюнхеннинг фахрий фуқароси унвонига ҳам сазовор бўлади.

Хейзе ҳайратланарли тарзда самарали ижод қилган адиблардан ҳисобланади. Ҳикояларининг ўзи йигирма тўрт томни ташкил этади, шунингдек, олтита романи, олтимишга яқин пьеса ва тўққизта шеърый тўплами, таржималари... Аммо шуниси эътиборга молики, унинг адабиёт оламидаги шон-шухрати узоқ давом этмади, вафотидан кўп ўтмай, у қарийб унутилди.

Инглиз танқидчиси Э. К. Беннет шундай ёзади: «*Гарчи Хейзеннинг ҳикоялари энгил ўқилса-да, уни бу жаҳлга қандайдир оригиналлик ёки ўзига хослик олиб кирган, деб айтиш жуда қийин...*»

Америкалик бошқа адабиётшунос Генри Стэффорд Кинг эса бу фикрга қўшилмайди, у Хейзеннинг аёллар образларини яратишдаги маҳоратига эътибор қаратади. Кинг адибнинг китоблари «*нафақат эскирмаган, балки улар энг замонавийдир*», дейди. Немис тадқиқотчиси Кристиан Ульман шундай ёзади: «*Хейзени қайта ўқиб чиқиш зарур, чунки унинг китоблари нафақат мукаммал, балки улар ўн тўққизинчи асрнинг энг улғу ёзувчиларидан бирининг асарлари ҳисобланади, уларда инсон ҳаёти Оноре де Бальзак ва Готфрид Келлер синаналарига хос тарзда ёритиб берилган*».

МОРИС МЕТЕРЛИНК

Морис Метерлинк 1862 йилнинг 29 август куни Белгиянинг Гент шаҳрида бадавлат хонадонда тугилган. Унинг отаси нотариус эди, онаси зодагон юристнинг қизи бўлган. Болакайга Морис Полидар дея исм қўядилар. Вақти келиб, у Морис Полидар Мари Бернар Метерлинк — бельгияликларнинг фахрига айланган драматург ва ҳикоянавис бўлиб етишади.

Морис иезуитлар коллежида таҳсил олади. Болакай аввал бошдан адабиётга, шеъриятга қизиқарди, аммо ота-онаси унинг Гент университетида ҳуқуқшунослик йўналишида ўқишини талаб қилишади. 1885 йилда университет дипломини олган Морис ҳуқуқшунослик соҳасида малака-

сини ошириш учун Парижга йўл олади, аммо унинг бу муаззам шаҳарда ўтказган олти ой вақти тўла-тўкис адабиётга бағишланади. У Парижда шоирлар — Стефан Мал ва Вилье де Лиль-Аданлар билан танишишга муваффақ бўлади. Декадентлик* оқимига мансуб ёзувчи Жорис Карл Гюисманснинг маслаҳатига амал қилиб, XIV аср фламанд мистикаси намояндаларидан бири бўлган Ян ван Раусбрукнинг «Маънавий никоҳнинг безағи» китобини ўқиб чиқади. Мазкур китобни 1891 йилда француз тилига таржима ҳам қилади.

Гентга қайтиб келгач, Метерлинк юрист бўлиб ишлаш билан бирга адабиётдан ҳам узоқлашмайди. 1866 йилда Парижда чиқадиган «Плеяда» журналида унинг «Бегуноҳларнинг ўлдирилиши» ҳикояси босилиб чиқади. Орадан уч йил ўтиб, унинг бир йўла икки китоби — «Иссиқхоналар» шеърий тўплами ва «Малика Мален» эртақ-пьесаси босилиб чиқади. Мазкур сахна асарига нуфузли француз танқидчиси Октав Мирбо ўзининг «Фигаро»да босилган тақризида «*Малика Мален*» «*ноёб асар*», дея баҳо беради, унинг муаллифини эса Шекспирга тенглаштиради. Машҳур танқидчининг бу қадар юксак эътирофи Метерлинкка кучли таъсир қилади ва оқибатда у ҳуқуқшуносликни тарк этиб, ўзини бутунлай адабиётга бағишлашга аҳд қилади.

1890 йилда эълон қилинган «Таклиф этилмаган аёл» пьесаси драматургнинг ўлим ва ёлғизлик мавзусидаги илк асаридир. Адибнинг кейинги «Кўрлар» пьесасида ҳам бу мавзу қаламга олинади. 1891 йилда адибнинг «Етти малика» эртаги пайдо бўлди. Унда етти маликани

*Декадентлик — латинча «*decadentia*» сўзидан олинган, пасайиш, қулаш маъноларини билдиради, XIX аср охири — XX аср бошида адабиётдаги модернистик йўналиш.

ўлим уйқусидан уйғотиши зарур бўлган шахзода ҳақида ҳикоя қилинади. Шахзода ўз вақтида етиб келади ва барча маликаларни қутқаради, ammo ўз севгилисини қутқаролмайди. 1892 йилда эълон қилинган «Пелеас ва Мелисандра» драмасида охири вой бўлиб якун топган жиноий эҳтирослар тарихи қаламга олинган. Дарвоқе, айнан мана шу номда 1902 йилда Клод Дебюссининг операси ҳам пайдо бўлган.

1894 йилда драматург қўғирчоқ театрлари учун учта асар яратади. Булар «Оловуддин ва Паломид», «Ана, ичкарида» ва «Тентажилнинг ўлими» пьесаларидир. Драматургнинг қўғирчоқ театрларига мурожаат қилишининг боиси — жонли актёрлардан фарқли ўлароқ, қўғирчоқларнинг рамзлар ролига кўпроқ мос келиши эди.

У актриса ва қўшиқчи Жоржетта Леблан билан йигирма уч йил бирга яшайди. Леблан иродаси бақувват, ўқимишли аёл эди, у Метерлинкнинг ҳам котибаси, ҳам театр ишлари бўйича вакили бўлиш билан бирга, унинг вазифаси адибнинг хотиржамлигини таъминлаш ва бегоналардан асраб-авайлаш эди.

1896 йилда драматург Парижга кўчиб кетади. Бу йилларда Метерлинк бир қатор эссе ва трактатлар яратадики, бу кичик асарлар адибнинг «Шикастанафслар хазинаси», «Донолик ва тақдир», «Асарларлар ҳаёти» тўпламларидан жой олади. «Асарларлар ҳаёти»да муаллиф бу ноёб жонзотнинг фаоллиги ва инсоннинг феъл-атвори ўртасидаги ўхшашликни тадқиқ қилгандек бўлади.

1908 йилда илк бор Станиславский томонидан Москва Бадий театрида сахнага олиб чиқилган «Кўк қуш» пьесаси Метерлинкнинг энг машхур асари ҳисобланса ажаб эмас. Ушбу сахна асари Лондон, Париж ва Нью-Йорк театрларида ҳам ўйналган. Унда муаллиф ўзининг 1890 йилларда яратган асарларидаги рамзли эртақ йўлидан боради ва шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, пьеса нафақат эртақ фантазиялари балки киноя ҳамда қочиримларга бойлиги билан ҳам шухрат қозонган.

1911 йилда Швеция академияси Метерлинкни *«кенг қиррали адабий фаолияти, айниқса, тасаввур кўлами ҳамда шеърӣй фантазияси бойлиги билан алоҳида ажралиб турувчи драматик асарлари учун»* адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирлашга қарор қилди.

Швеция академияси вакили Вирсен ўз маърузасида драматургнинг «Аглавенна ва Селизетта» асарига алоҳида урғу беради. Метерлинкнинг ўзи хасталиги сабаб мукофотни топшириш тадбирида иштирок эта олмайди. Мукофотни Бельгиянинг Швециядаги элчиси Чарлз Ваутерсга топширадилар. Биринчи жаҳон уруши вақтида ёзувчи Бельгия фуқаролиқ гвардиясига ёзилишга ҳаракат қилиб кўради, ammo ёши катта бўлгани учун унга қабул қилинмайди. Шу боис драматургнинг ватанпарварлик интилишлари унинг Европа ва Америка Қўшма Штатларидаги тарғибот маърузалари билан амалга ошди, дейиш мумкин.

Шу йилларда унинг Леблан билан муносабатлари бузилади ва улар урушдан кейин ажрашишади. 1919 йилда адиб «Кўк қуш» асарида роль

ижро этган актриса Рене Даонга уйланади. Умрининг сўнгги йилларида кўпроқ мақолалар ёзиш билан машғул бўлади. 1927 йилдан 1942 йилгача бўлган давр мобайнида унинг ўн икки томлик асарлари нашр этилади.

1939 йилда нацистлар Германияси бутун Европага таҳдид қила бошлагач, Метерлинк Португалия диктатори Антонио Салазар шафелиги остида шу мамлакатга кетишни маъқул топади, вақти келиб, Португалия ҳам Гитлер босқинига дуч келиши хавфи пайдо бўлгач эса, АҚШга боришга қарор қилади. Улар бутун уруш давомида океан ортида яшайдилар ва ўзларининг Ниццадаги хос уйлариغا 1947 йилда қайтиб келишади.

Адиб 1949 йилнинг 6 май куни юрак хуружидан вафот этади.

Метерлинк нуфузли Нобель мукофотидан ташқари, Глазго университетининг фахрий докторлиги, Португалиянинг Яков қиличи орденларига сазовор бўлган. 1932 йилда Бельгия қироли драматургга граф унвонини берган.

Метерлинкнинг сахна асарлари ҳалигача дунёнинг турли мамлакатлари театрлари репертуарларидан жой олиб келмоқда. У абсурд театр санъатининг илк асосчиларидан бири ҳисобланади. Унинг пьесалари, аийиқса, Сэмюэль Беккет ижодига катта таъсир кўрсатган.

«Метерлинк ҳеч нарсаса қақирмайди ва ҳеч қандай ҳукм ҳам чиқармайди, — деб ёзган эди 1967 йилда адабиётшунос Жоанна Патаки Козофф, — унинг санъати ҳеч қачон тарғиботга айланмайди, чунки улар фундаментал қадриятларга асосланган ва сиёсату руҳиятдан ҳоли туради».

Танқидчи Веттина Кнап ўзининг «Морис Метерлинк» монографиясида таъкидлашича, адибнинг тез-тез эртак жанрига мурожаат қилишига сабаб — эртак ижтимоий фикрнинг энг чуқур ва энг оддий ифодаси, у инсоний ҳиссиётлар уйғотади...

ГЕРХАРТ ИОГАНН РОБЕРТ ГАУПТМАН

Немис драматурги ва романнависи Герхард Иоханн Роберт Гауптман 1862 йилнинг 15 ноябрь куни Оберзальцбрунне, яъни ҳозирда Польшанинг Шавно-Здруй шаҳрида, Силезиядаги машҳур курортда таваллуд топган. У Роберт Гауптман ва Мария Штреллерлар оиласида тўрт фарзанднинг энг кенжаси бўлиб дунёга келади.

Герхард қишлоқ мактабида латин тилини ўрганади, кейин Польшанинг ҳозирда Врошлав деб аталадиган, ўша пайтда эса Германиянинг Бреслау шаҳридаги гимназияда таҳсил олади. Аммо болакай машғулотларга қизиқмас, унинг учун мактаб, кейинчалик гимназия «азоб» манзили эди.

У ўн бешга кирганида бобосининг қарамоғидаги ер-мулкка бориб, бир йил мобайнида фермерлик ишини ўрганади. Орадан ўттиз йил ўтгач, Гауптман ўша кунлар ҳақида шундай ёзган эди: *«Мен айнан ўша пайтда аслида ким эканлигим, қўлимдан нима келади-ю ва қандай ҳуқуқларим борлигини англаб етдим. Мен мустақил фикрлашни, қатъиятли бўлишни, зарур пайтда керакли қарорлар қабул қилиш ва дунёга ўз нуқтаи назарим билан қарашни ўргандим, бир сўз билан айтганда, ҳозирда нимага эга бўлсам, ҳаммаси ўша пайтда пайдо бўлган...»*

1880 йилда Герхард Бреслаудаги академиянинг ҳайкалтарошлик синфига ўқишга киради. У Йена университетининг тарих факультетида ўқиган чоғида таниқли немис биологи ва файласуфи Эрнст Геккел билан яқин бўлиб қолади. Геккел ўз навбатида Гауптманни Чарлз Дарвин ғоялари билан таништиради. Буюк олимнинг назариялари Европа адабиётида реализмни ривожлантиришда катта роль ўйнаганини алоҳида қайд этишнинг ҳожати бўлмаса керак.

1883—1884 йилларда Римда ҳайкалтарошлик сирларини эгаллар экан, Гауптман антик давр санъатига алоҳида қизиқиш билан қарайди ва мана шу ёндашуви сабаб бўлиб, Прометей ҳақидаги афсоналар асосида эпик-романтик поэма яратади.

1885 йилда Гауптман Мария Тинеман исмли гўзал ва бадавлат қиз билан никоҳдан ўтади. Илк йиллари Мария қайлиғига катта миқдорда иқтисодий ёрдам бериб турган. Улар энди Берлин яқинидаги Эркнер шаҳрида яшай бошлайдилар. Герхард бу жойда илғор фикрловчи зиёлилар муҳитига тушиб қолади ва мана шу муҳит таъсирида Маркс, Толстой, Золя ва Ибсен асарларини кунт билан ўқиб чиқади.

Натурализм Франция ва бошқа скандинавия халқлари адабиётига қатъий сингишиб кетган бўлса-да, Германияда ҳали тарқаб улгурмаган эди. Бу пайтда немис адабиётида романтизм устувор аҳамият касб этарди.

1889 йилда бир гуруҳ немис ёзувчилари ва таниқидчилари «Озод саҳна» номи билан театр-студия ташкил қиладилар ва бу ерда дастлаб Ибсеннинг «Шарпалар» пьесаси, кейин Гауптманнинг биринчи саҳна асари «Тонг олдида» драмаси саҳналаштирилади. Мазкур пьеса силез шевасида ёзилган бўлиб, унда жуда тезлик билан бойиб кетган ва яна шундай тезликда инқирозга учраган деҳқон оиласининг фожиали тарихи қаламга олинган. Немис тилида ёзилган илк натуралистик драма ҳақиқатни беаёв очиб ташлагани ва жонли халқ тилида яратилгани билан оммани ҳайратда қолдирган эди. Энди адабий жамоатчилик Гауптманга драматургияда пайдо бўлган жиддий истеъдод соҳиби сифатида қарай бошлайди.

Адибнинг «Ярашув тантанаси» (1890) ва «Ёлғизлар» (1891) пьесаларида Ибсеннинг таъсири сезилиб туради. Силезлик тўқувчиларнинг 1844 йилда бўлиб ўтган иш ташлашлари тарихи реалистик йўлда қаламга олинган «Тўқувчилар» пьесаси драматургга ҳақиқий шуҳрат келтиради. Унда

иштирок этувчи қаҳрамонлар ижобий ва салбий қилиб кўрсатилмайди, шу билан бирга муаллиф улар устидан маънавий ҳакамлик ҳам қилмайди.

1893 йилда яратилган кир юувчи аёл ҳақидаги ҳажвий комедия ҳам натуралистик йўлда ёзилган. Бироқ, навбатдаги «Ханнел мсьержи» пьесасида натурализмдан воз кечиб, рамзлар ва фантазиялар йўлини танлаган муаллиф бу билан томошабин ва танқидчиларни ҳайратда қолдирган эди. Ушбу асарда ўн тўрт яшар хўрланган қиз тақдирини акс эттирувчи насрда ёзилган натуралистик саҳналар, бу қизнинг орзуларини намоён этувчи шеърий бандлар билан ўрин алмашиб туради.

Қисқача айтганда, драматург ўзининг кейинги бир қатор асарларида, жумладан, «Флориан Гейер» (1896) пьесасида яна натурализм йўлини танлайди ва асарда 1524–1525 йиллардаги деҳқонлар урушининг кенг тарихий манзарасини яратади.

Айни вақтда ижодкор оиласида нохушликлар пайдо бўлади. 1900 йилда ёш скрипкачи ва актриса Маргарет Маршалк драматургдан ўғил кўради. Кейинги йили ёзувчи Агнетендорфда уй қуради. Ўша пайтда уч нафар фарзанди бўлган Гауптман 1904 йилда биринчи никоҳини бекор қилиб, Маршалкга уйланади, улар ўша уйда истиқомат қила бошлайдилар.

Машҳурлиги сўниб, ижодий қуввати ҳам пасайиб бораётганидан таъби хира бўлган Гауптман 1907 йилда Грецияга йўл олади. Унинг «Греция кўшиғи» (1908) асари йўл дафтари шаклида ёзилган бўлиб, бу амалда муаллифнинг христианлик дини ва антик маданиятга хос мажусийлик ўртасидаги зиддиятни англашга бўлган интилиши эди. Унинг кейинги икки романи «Девона Эммануэль Кви́т» (1910) ва «Буюк она ороли» (1912) да ҳам ушбу мавзу кўтариб чиқилган.

1912 йилда Гауптман «*энг аввало, драматургия санъатидаги самарали, ранг-баранг ва мислсиз фаолиятига эътироф белгиси сифатида*» адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланган. Швеция академияси аъзоси Ханс Хильдебранд ўз сўзида Гауптманнинг иқтидори ҳақида мақтовларни ёғдирар экан, унинг «*инсон руҳиятига чуқур кириб бора олиши... Шу билан бирга пьесаларидаги реализм кишини сўзсиз янги ва яхши ҳаётга, яхши яшаш ҳақидаги орзуларнинг рўёбига олиб бориши*»ни эътироф этди.

Нобель мукофоти кўмитасига бу юксак эътироф учун миннатдорлик билдирар экан, Гауптман жумладан шундай дейди: «*Мен ҳамма учун тинчлик орзусини назарда тутмоқдаман, ахир санъат ва фан ҳам, охир-оқибат, шунга хизмат қилади, шунга интилади*».

«Учинчи рейх» даврида Гауптманнинг пьесалари кам қўйиларди. Аммо шуниси эътиборлики, нацистлар ҳукумати 1942 йилда драматургнинг тўлиқ, яъни 17 томлик асарлари тўпламини нашр қилиш учун маблағ ажратади. Бу йилларда драматург «Буюк туш» фантастик поэмасини ёзиб тугатади. Кейинчалик адиб «Атридлар» драматик тетралогиясини эълон қилади. Мазкур шеърий асар атридлар ҳақидаги афсоналар асосида яратилган бўлиб, унда грек афсоналаридаги шафқатсизлик иккинчи жаҳон уруши даҳшатлари билан тенглаштирилади.

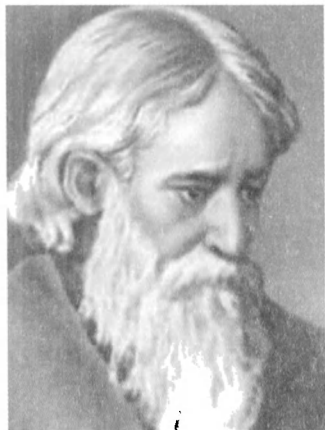
1945 йилда иттифоқчи кучлар Дрезденга бостириб кириб, шаҳарнинг кулини кўкка совуришди. Драматург бу шаҳарни ниҳоятда севарди ва бу ҳолатдан огир изтиробга тушади.

Герхард Гауптман 1946 йилнинг 6 июнь куні Агнетендорфдаги уйида вафот этади.

Афсуски, вафотидан сўнг Гауптманнинг шуҳрати ҳам сўниб боради, бугунга келиб унинг пьесалари фақатгина Германияда қўйилади, бошқа мамлакатларда унинг асарлари камдан-кам сахнага олиб чиқилади. Танқидчи Жон Гасснер шундай ёзади: *«Унинг кейинги йигирма беш йил мобайнида ёзган пьесалари ҳеч қандай аҳамият касб этмайди. Ҳозирга келиб унинг ҳатто энг муҳим саналган пьесалари ҳам сохта туюлади, Германиянинг ўзида ҳам, ундан ташқарида ҳам».*

Гауптманнинг ашаддий ихлосмандлари эътирофига кўра, унинг энг муваффақиятли асарлари илк пьесалари саналади. Шу билан бирга адибнинг библиографи Хью Гартен драматург асарларига баҳо бериб шундай хулоса қилади: *«Гауптман улуғ Европа анъаналарини ривожлан-тирган, ўз қаҳрамонларининг бутун ранг-баранглигини намоиши эта олган ҳақиқий инсонпарвар ижодкорлардандир».*

РОБИН ДРОНАТ ТАГОР

Улуғ ҳинд адиби, шоир, файласуф ва жамоат арбоби, оташин ватанпарвар Робин Дронат Тагор ўз ижодий фаолияти давомида кўплаб ҳикоялар, қисса ва романлар ҳамда ажойиб шеърят намуналарини яратади. «Ҳалокат», «Хонадон ва жаҳон», «Сўнгги дoston», «Гора» каби бадиият жа-воҳирлари шулар жумласидандир. Тагор-нинг ижодий мероси жуда бой. У элликдан ортиқ шеърӣ тўплам, ўн иккита роман, юздан ортиқ ҳикоялар ва кўплаб сахна асарлари билан жаҳон адабиётига улкан ҳисса қўшган буюк ижод соҳибидир.

Тагор халқаро Нобель мукофотига сазовор бўлган илк осиеликдир. У Валий-

лик, яъни Гуру мақомига ҳам етишган эди.

Робин Дронат Тагор 1861 йилнинг 6 май куні Бенгалия пойтахти Калькуттада, таниқли ва бадавлат оилада ўн тўртинчи фарзанд бўлиб дунёга келган. Отаси Махариши Дебен Дронат Тагор браҳман бўлиб, Ҳиндистондаги муқаддас қадамжоларни тез-тез зиёрат қилиб турар эди. Онаси Сарада Деви Робин Дронат ўн тўртга кирганида оламдан ўтган. Онасидан айрилгач, ўсмир йигит ўзини ёлғиз ҳис қилади.

Робин Дронат саккиз ёшидан шеър ёза бошлаган, аввал уйда ўқиган, кейин хусусий мактабларда, жумладан, Калькуттадаги Шарқий семинарияда, Бенгалия академиясининг педагогика билим юртида таҳсил олган. Ушбу билим юртида бенгал тарихи ва маданиятини чуқур ўрганган.

1873 йилда отаси билан Шимолий Ҳиндистон бўйлаб саёхатга чиққан ўсирин олам гўзаллиги, кўп асрлик маданий меросдан ҳайратга тушади. 1878 йилда Тагорнинг «Шоирнинг тақдири» достони нашр этилади. Ўша йили у ҳуқуқдан сабоқ олиш учун Англияга, Лондон университети коллежига боради. Бироқ бир йилдан кейин диплом ололмай, Ҳиндистонга қайтиб келади ва бир муддат Калькуттада яшайди.

1883 йилда Мриналини Девиға уйланади. Улар икки ўғил ва уч қизли бўлишган.

Шоирнинг илк шеърый тўпламлари «Оқшом қўшиқлари» 1882 йилда, «Тонгги қўшиқлар» 1883 йилда нашр этилган ва айтиш мумкинки, бу китоблар Тагорнинг шоирлик истиқболига пойдевор бўлган эди.

1890 йилдан Робин Дронат отасининг истаги билан Шарқий Бенгалиядаги Шелайхо қўргонида жойлашган оила мол-мулкани бошқара бошлайди. У бу ердан оқиб ўтувчи Падма дарёси устида қурилган уй ва хос ҳовлида яшарди.

Шоирнинг 1893—1900 йилларда яратган шеърларида асосан қишлоқ манзаралари ва одатлари устуворлик касб этган. Улар орасида 1894 йилда эълон қилинган «Олтин қайиқ», 1900 йилдаги «Бир лаҳза» тўпламларини айтиб ўтиш мумкин. Ўша пайтлар ҳақида шоирнинг ўзи шундай ёзган эди: *«Бу менинг адабиёт оламидаги ҳаётимнинг энг самарали пайти бўлган...»*

1901 йилда Тагор Калькутта яқинидаги Шангиникетонга, хонадоннинг шу ердаги мол-мулкига қўчиб келади ва беш нафар ўқитувчи билан бирлашиб мактаб очади. Бунинг учун унинг хотини барча қимматбаҳо буюмларини, ўзи эса асарларини нашр қилиш ҳуқуқини сотишига тўғри келади. Бу даврда адиб ижодий фаолиятини ўқитувчилик билан қўшиб олиб боради, нафақат шеър, балки романлар, ҳикоялар, Ҳиндистон тарихи ҳақида китоблар, педагогика мавзuidaги ўқув дарсликлари ва мақолалар ҳам ёзади.

1902 йилда унинг хотини оламдан кўз юмади, адибнинг «Хотира» деб номланган китоби ушбу оғир қайғу ва мусибат туйғусини ўзида акс эттирган. 1903 йилда шоирнинг бир қизи сил касалидан, 1907 йилда эса кенжа ўғли вабо хасталigidан вафот этишган. 1912 йилда Тагорнинг катта ўғли Америка Қўшма Штатларига, Иллинойс университетига қишлоқ хўжалиги соҳасида ўқиш учун кетган экан, шоир ҳам у билан бирга йўлга тушади. Сафар давомида Лондонда тўхтаб, ўзи инглиз тилига ўтирган шеърларини инглиз расми ва адабиётшуноси Уильям Ротенстайнга кўрсатади. Улар бир йил аввал Ҳиндистонда танишишган эдилар. 1912 йилда Ротенстайннинг кўмагида «Ҳиндистон жамияти» нашриётида адибнинг «Бахшида қўшиқлар» китоби чоп этилади ва шундан кейин Тагор Англия ва Қўшма Штатлардаги китобхоналар ўртасида кенг танилади.

1923 йилда адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти соҳиби бўлган ирландиялик шоир ва драматург Уильям Йейтснинг ўша пайтдаги норасмий котиби бўлган Эзра Паунд Тагор шеърларининг *«ғарбона турмуш тарзи, шаҳарлардаги ғала-ғовур, тижорий адабиёт шовқини, реклама гирдобини ичида одамнинг калласидан чиқиб кетадиган ҳамма нарсани эса соладиган юксак донолиги»*ни эътироф этган эди. Мухлислари Тагорни Ҳиндистон халқининг афсонавий овози сифатида кўрган. Аслида эса шоир мазкур мамлакат аҳолисининг бир қисмигина тушунадиган бенгал тилида ёзар эди.

1913 йилда Робин Дронат Тагор *«шоирона тафаккури ҳайратли тарзда намоён бўлиб турган, ўз эътирофига кўра, ғарб адабиётининг бир бўлагига айланиб қолган ҳиссиётларга тўла, асл ва гўзал шеърятини учун»* адабиёт бўйича Нобель мукофоти билан тақдирланади. Швеция академияси аъзоси Харальд Йерне тақдирлаш маросимида академия аъзоларига шоирнинг, айниқса «Бахшида қўшиқлар»и катта таассурот қолдирганини қайд этди. Олим шоирнинг асосан 1913 йилда таржима қилиниб, нашрдан чиққан асарларига тўхтади ва шеърларидаги умуминсоний мантиқни эътироф этиб, уни *«Шарқ ва Ғарбни яқинлаштирган фигура»* дея атади.

Тагорнинг ўзи бу пайтда Америка Қўшма Штатларида эди ва шу сабаб талбирда қатнаша олмади. У юборган телеграммасида *«узоқдагиларни яқин, бегоналарни қадрдон қиладиган кенг феъллик»* учун мукофот қўмитасига ўз ҳурматиини изҳор этади. Мукофотни Англиянинг Швециядаги элчиси қабул қилиб олади. Мукофотнинг пул маблағларини шоир Визва-Бхаратидаги мактабига сарфлайди, мазкур ўқув даргоҳи биринчи жаҳон урушидан сўнг бепул татлим берувчи университетга айлантирилган эди.

Тагорни кўпчилик шоир сифатида яхши билса-да, у кўплаб пьеса ва ҳикояларнинг ҳам муаллифи эди. Унинг «Қурбонлик», «Почта» каби сахна асарлари, илк бор инглиз тилида 1913 йилда олам юзини кўрган тўпламларига киритилган кўплаб ҳикоялари асосан бенгал деҳқонлари ҳаётига бағишланган.

Сўнгги ўттиз йил давомида Тагор Европа, Шимолий ва Жанубий Америка, Яқин Шарқ бўйлаб сафарларда бўлади.

Унинг 68 ёшида чиза бошлаган расмлари Мюнхен, Нью-Йорк, Париж, Москва шаҳарлари ва дунёнинг бошқа мамлакатларидаги кўргазмаларда намоён этилган.

Тагор Ҳиндистоннинг тўрт университети, Оксфорд университетининг фахрий докторлиги унвонига сазовор бўлган.

У 1941 йил 7 август куни узоқ давом этган касалликдан сўнг саксон ёшида Калькуттада вафот этади.

Адибнинг адабий котиби Амии Чакраварти шоир *«асарларининг оддий бенгалликларга маъқул келгани ва улар бу шеърларни ўзлариники сифатида қабул қилганликлари»*дан хурсанд бўлганини таъкидлайди. *«Узоқ ҳинд қишлоқларида, гарчи муаллифнинг кимлигини билишмаса-да, шоир*

шеърларини қўшиқ қилиб куйлашарди, бор овозда ўқишарди, паромдагилар, пода боқувчилар, қишлоқ хўжалигида ишловчилар унинг шоирлик истеъдодини кўп асрлик маданий бойликнинг бир қисми сифатида қабул қилишарди...», дея қайд этади Амии Чакраварти.

Фарблик тадқиқотчи Мэри Лейго Тагор ҳақидаги рисоласида шундай ёзади: «Биринчидан, Тагор асарларининг инглиз тилига (албатта, адибнинг ўзидан бошқалар томонидан қилинган таржималар) ўғирилган вариантлари уларнинг асл моҳияти ва гўзаллигини тўлалигича етказиб бера олмайди, иккинчидан, унинг илк шеърӣ асарлари ва охириги китоблари инглиз тилига умуман таржима қилинмаган ва уларни фақатгина бенгал тилида сўзлашувчи китобхон билади, холос».

Ҳиндистонлик тадқиқотчи Кришна Крипалани шундай ёзади: «Тагорнинг энг асосий буюклиги унинг ҳинд маданияти ривожига қўшган турткиси билан изоҳланади. У ўз халқида ўз она тилига, маданий ва маънавий меросига бўлган ишончни пайдо қилди...»

Ушбу мулоҳазаларга яна шуни қўшимча қилиш мумкинки, Робин Дронат Тагор нафақат ҳинд маданияти ва адабиётига, балки умумбашариёт маданияти ва жаҳон адабиётига катта ҳисса қўшган буюк сиймодир.

РОМЕН РОЛЛАН

Франциялик романнавис ва публицист Ромен Роллан 1866 йилнинг 29 январь куни Франция жанубидаги Кламси деб аталадиган мўъжазгина шаҳарчада истиқомат қилувчи бадавлат хонадонда таваллуд топган. Отаси Эмиль шаҳардаги эътиборли кишилардан бири бўлиб, адвокатлик қилар, онаси Антуанетта Мари Куро эса тақводор аёл эди ва айнан онасининг истаги билан Роменнинг яхши жойда ўқишини мақсад қилган оила 1880 йилда Парижга кўчиб келади.

Болалигида онаси пианино чалишга ўргатар, шу боис у мусиқани, айниқса, Бетховен асарларини айрича севиб қолган эди. Кейинчалик, Буюк Людовик лицейида ўқиган чоғларида Вагнер асарларини ҳам шу қадар иштиёқ билан мутолаа қилади. 1886 йилда йигит анчагина нуфузли ҳисобланган Эколь нормаль Сюперьер*га ўқишга киради ва олим бўлиш орзусида тарихни ўргана бошлайди. Бунининг онаси жуда ҳам истаган эди ва у 1889 йилда тарих ўқитувчиси дипломини қўлига олади.

*Эколь нормаль Сюперьер – Францияда олий таълим соҳасидаги давлат муассасаси, «Олий нормаль мактаб» деб юритилади.

1889—1891 йилларда Ромен стипендия бўйича Римга боради ва Эколь француз, яъни Париждаги олий мактабда тарихни чуқур ўргана бошлайди, бироқ вақт ўтиб, унда илмий изланишларга қизиқиш сўнади ва Шекспирнинг тарихий пьесалари таъсирида Италиядаги тикланиш даври воқеалари ҳамда шахслари ҳақидаги тарихий драмалар туркумини яратишга киришади.

Римда бўлажак адиб немис қизи Мальвидо фон Мейзенбург билан танишади. У Лайош Кошут, Жузеппа Мадзини, Фридрих Ницше ва Рихард Вагнер каби ўн тўққизинчи аср машҳур кишиларининг дўсти ва ишончли вакили ҳам эди. Мальвидонинг идеалистик фалсафа ва немис романтизмга бўлган қизиқиши Роменнинг дунёқарашига сезиларли таъсир кўрсатган.

Роллан 1891 йилда Парижга қайтиб келади. У энди пьесалар ёзар ва тадқиқот ишлари билан банд эди. 1892 йилда Клотильда Бреалга уйланади. Ўша йили ёш келин-куёв Римга қайтиб келади ва Роллан Жан Батист Лили ва Александро Скарлаттининг опера санъати ҳақида диссертациясини ёзишга киришади.

1893 йилда Парижга қайтган Ромен ижод қила бошлайди. Икки йилдан сўнг у Сорбоннда мусиқа соҳасига оид диссертациясини муваффақиятли тарзда ёқлайди ва шахсан унинг учун ташкил этилган мусиқашунослик кафедрасига раҳбар этиб тайинланади.

Шундан кейин, қарийб ўн етти йил давомида Роллан Сорбоннда ва яна икки билим юрти — Ижтимоий тадқиқотлар мактаби ва Эколь нормаль Сюперьерда адабиётга бўлган қизиқишни мусиқа ва тасвирий санъат соҳасига оид маърузалар ўқиш билан бирга олиб боради. Шу йилларда католик шоир Шарл Пеги билан танишади ва унинг журналида илк асарларини чоп эттиради.

Роллани кўпроқ маданиятлар тарихи, айниқса, унинг табири билан айтганда, бу тарихнинг «қаҳрамонона» давлари қизиқтирар, шунданми, у алоҳида мавзуларда эмас, бутун туркум асарлар яратишга киришар ва кўпинча, уларни охирига етказмай тўхтатиб қўярди. Мисол учун, Италиянинг тикланиш даври мавзусида бошланган пьесалар туркуми қўлёзма ҳолича қолиб кетади. Иккинчи — «Эътиқод фожиаси» туркумига уч пьеса киритилади. Булар: «Авлиё Людовик» (1897), «Аэрт» (1898) ва «Ақлнинг голиб келиши» (1899) дир. Кейинги туркумларга адиб нафақат пьесаларини, балки таржимаи ҳол асарлари ва романларини ҳам кирита бошлади.

«Эътиқод фожиаси» трилогиясига кирган уч тарихий пьесада санъат ва ижтимоий ҳаёт уйғунлаштирилган. Муаллиф мазкур драмалари билан ўз ватандошларига ўша пайтдаги Франция жамиятида етишмаган эътиқод, ишонч ва умидни жо этишга ҳаракат қилган. Бироқ, бу трилогия француз театр муҳитига катта ўзгариш кирита олгани йўқ, ўша вақтда мамлакатда тор фикрли мелодрама устун эди. Аслида шу ҳолат худди Толстой каби Ролланда ҳам халқ театри ташкил этиш ҳақидаги фикрни

уйғотган эди. У Толстойни кўқларга кўтарар ва адиб билан хат ёзишиб турарди. Драматург оммани қаҳрамонона сахнавий кўринишлар билан тарбиялаш мумкин, деб ўйларди.

Роллан 1903 йилда Морис Поттешенинг «Халқ театри» мақоласига муносабат билдириш асносида ёзган «Икки ҳафталик кундаликлар»ида ўн тўққизинчи асрнинг саксонинчи йилларидаги пессимизм ва материализмга қарши фикр билдиради. Мазкур манифест бироз муддат ўтиб «Халқ театри» номи билан китоб бўлиб чиқади. Унда муаллиф тарихий воқеалар асосида оммани илҳомлантирадиган, завқлантирадиган янгидан-янги пьесалар яратиш зарурлиги ҳақида мулоҳаза юритади.

Ромен Роллан Шекспирнинг тарихий хроникалари руҳида Франция инқилобига бағишланган туркумларни яратади. Учта шундай пьеса «Инқилоб театри» туркумини ташкил этади. Мазкур учлик 1909 йилда бошланган бўлса, орадан ўттиз йил ўтиб, «Робеспьер» билан якун топди. Натурализм адабиётда устувор йўналиш бўлиб турган ўша пайтда яратилган бу асарлар эътибор қозона олгани йўқ. Улар Германияда биринчи жаҳон уруши поёнига етгач, Францияда эса ўттизинчи йилларда катта шуҳрат топади.

Роллан, шунингдек, ҳаёти ва ижоди китобхон учун ўрнатқуч бўлиши мумкин бўлган машҳур кишиларнинг таржимаи ҳоллари туркумини яратишга қарор қилади. Унинг биографи Уильям Томаснинг эҳтимолчи, «*мушкул аҳволга тушганида илҳом манбаи бўлиб хизмат қилгани учун миннатдорлик белгиси сифатида*» адиб «Бетховеннинг ҳаёти», яъни энг омадли чиққан ва илк таржимаи ҳол асарини ёзганди.

1901 йилда адиб хотини билан ажрашади ва бироз муддат умидсизликка берилади. 1905 йилда Микеланжелонинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги китобни тугатиб, бу йўналишда ишни давом эттирмасликка аҳд қилади, чунки у буюк кишиларнинг тақдири китобхонга завқ бериши даргумон, деган хулосага келган эди. Аммо, барибир Роллан кейинчалик Гендель, Толстой, Рамакришна, Вивеканандларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида асарлар яратган.

Ўн томлик, 1904–1912 йиллар мобайнида ёзиб тугатилган «Жан-Кристоф» романида прототиби Бетховен бўлган даҳо мусиқачининг тақдири қаламга олинган. Шунингдек, асарда йигирманчи асрдаги Европанинг кенг манзараси акс эттирилган. Австриялик ёзувчи Стефан Цвейгнинг тасдиқлашича, «Жан-Кристоф» Ролланнинг таржимаи ҳол жанридан кўнгли совигани оқибатидир. «*Чунки, — дейди у — тарих унга тасалли бера олмаслигини англаб етди, у санъатга томон юз бурди...*»

1915 йилда адиб асосан «Жан-Кристоф» романи, расман эса «*адабий асарларидаги юксак ғоялар, турли инсонлар қиёфасини акс эттиришдаги ҳаққонийликка бўлган садоқати ва муҳаббати учун*» адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти билан тақдирланди. Уруш туфайли мукофотни топшириш маросими ўтказилмай қолиб кетади ва ўз-ўзидан ёзувчи Нобель маърузаси билан чиқиш ҳам қилмаган.

1934 йилда адиб Мария Кудашевага уйланган ва орадан тўрт йил ўтгач, Швейцариядан Францияга қайтиб келади. У иккинчи жаҳон уруши вақтида ҳам нацизмга қарши курашувчилар сафида туради. Нацистлар қўлида ҳалок бўлган фан ва санъат намояндаларининг оилаларига ҳамдardлик билдириб ёзилган ва Сорбоннда ўқиб эшиттирилган мактуби адибнинг вафотидан уч ҳафта аввал ёзилган эди.

Ромен Роллан 1944 йилнинг 30 декабрь куни вафот этади.

Унинг дўсти Мари Доруа шундай ёзади: *«Мен Ромен Роллан билан фахрланаман. Шунингдек, «Жан-Кристоф» билан ҳам гурур туяман. Аммо Ролланнинг ижодкорлигидан кўра, инсонийлиги менга кўпроқ ёқади... У йўл кўрсатувчи маёқ эди, кимки иккиланса ёки ёлғизликда йўлни босиб ўтишга кучи етмаса у йўл кўрсатарди...»*

Кўпгина танқидчилар Роллан ижодини муносиб баҳолай олмаган. Чунки, унинг айрим сўз ва иборалари бутун асар моҳияти ва мақсадидан кам бўлмаган мазмун ва моҳият касб этарди.

Адибнинг кейин ёзган асарлари ҳақида тўхталар экан, инглиз романнависи Форстер шундай ёзади: *«Роллан ёшигида уйғота олган умидларни оқламади...»*

«Агар «Жан-Кристоф» асари бўлмаганида, — деб ёзади адибнинг биографи Старр, — Ролланни адиб ва ёзувчи сифатида эмас, балки инсоннинг қадр-қиммати ва эркинлиги учун толмас ва қатъиятли курашчи, янада адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш тарафдори бўлган инсон сифатида эслаган бўлар эдилар...»

Ҳар не бўлганда ҳам, Ромен Роллан дунё адабиётида эътирофга сазовор сиймолардан саналади.

КАРЛ ГУСТАВ ВЕРНЕР ФОН ХЕЙДЕНСТАМ

Швециялик шоир ва романнавис Карл Густаф Вернер фон Хейденстам 1859 йилнинг 6 июль куни мамлакат жанубидаги Веттер кўли қирғогида жойлашган Эльсхаммар шаҳрида таваллуд топган. Отаси Нильс Густав фон Хейденстам ҳарбий муҳандис, онаси Магдалена Шарлотта Рюттершельд эса маҳаллий аҳоли вакилларида бирининг фарзанди бўлган. Вернер болалигида нимжон бўлиб, йилнинг асосий вақтини Стокгольмда ўтказар, ёзда эса оиласидагилар билан Эльсхаммарга борар ва у ерда кўпроқ китоб ўқиш билан машғул бўларди.

Ўрта ер денгизининг иқлими боланинг саломатлигига фойда беради, деган илинж-

да ота-онаси Вернерни чет элга жўнатишади. Яқин Шарқ, Греция ва Италия бўйлаб саёҳат қилар экан, ўспирин йигит жанубдаги халқларнинг кўп миллатли муҳитини тезда шууридан ўтказиш имконига эга бўлади. Кейинчалик адиб ўз эсдаликларида: *«провинциал университет аудиториясида антик адабиётни ўқиш ўрнига Афина Акрополи бўйлаб сайр қилардим, замонавий христиан маданиятини ўзимга сингдириш машғулотларида ўтириш ўрнига бутун онгу шууриمنى Шарққа бурдим»*, — дея ёзган эди.

Адиб 1880 йилда Швецияга қайтиб келади ва Эмилия Улгга уйланади. Унинг ўз келажаги ҳақида қатъий қарори шаклланмаган, аммо узоқ саёҳатлар бўлажак ижодкорда санъат оламига сўнмас қизиқиш уйғотган эди. Отаси Вернерни ўқиш учун Парижга жўнатади. Ёш оила дастлаб Римга, кейин Парижга йўл олади. Бўлажак адиб бу ердаги нафис санъат мактабида Жан Леон Жером раҳбарлигида мусаввирлик билан шуғулланади.

1886 йилнинг ёз фаслига келиб драматург Август Стриндберг билан яқиндан танишиш шарафига муяссар бўлади. Стриндберг Вернердан бир неча ёш катта ва ўша пайтда ёзувчи сифатида танилиб қолган эди. Улар узоқ суҳбатлар қуришар, ижодий режаларини муҳокама қилишар ва шу билан бирга Швеция адабиёти ва маданиятининг келажаги ҳақида фикрлашар эди.

Биринчи хотини вафот этгач, Вернер дастлаб Ольга Вибергга уйланади, бироқ бу никоҳ аввал бошдан бахтсизликка юз тутади ва улар тезда ажрашиб кетадилар. 1900 йилда шоир ўзидан қарийб йигирма ёш кичик бўлган Гретта Шеберг билан никоҳдан ўтган.

1887 йилда она ватанига қайтиб келган Хейденстам илк шеърый тўплами «Зниэрат ва саёҳат йиллари» китобини чоп эттиради. Китоб уни кенг ўқувчилар оммасига танитади. Тўпلامдан ўрин олган шеърларида Ўрта ер денгизи бўйлаб қилинган саёҳатлар нафаси уфуриб турар, улар шарқона руҳ ва болаларча мусаффо тасаввурлар билан тўйинган эди. Стефан Бьорк ёзганидек, *«унинг дostonлари, ривоятлари ва шарқона лавҳаларида устун бўлган маънавий қадриятлар, улардаги эҳтиросли, завқлантирувчи бўёқлар китобхонда улкан қизиқиш уйғотди»*. Айни пайтда китобдаги шеърлар ёрқинлиги, ранг-баранг ифодалилиги билан ўша даврдаги ғамгин натуралистик адабиётга нисбатан ўқувчида кўпроқ қизиқиш уйғотар эди.

Кейинги ўн йил мобайнида шоир кўплаб асарлар яратади. «Энди-мион», унинг кетидан «Уйғониш» рисоласи дунё юзини кўради.

1892 йилда яратган «Ганс Альенус» деб номланган, наср ва назмда ёзилган романи қаҳрамони Фаустга ўхшаб ҳаётнинг мазмунини топишга интилади.

Шоир иккинчи «Шеърлар» тўплами эълон қилинган, швед адабиётидаги стакчи ижодкорга айланади. Америкалик танқидчи Альрик Густафсон хулосаларига кўра, *«Хейденстам шеърларида кўтаринкилик кучли, ҳаётга чуқур завқ-шавқ мужассам... Шеърлар шоирнинг ўтмиш*

ҳақидаги хотираларида, Швециянинг қаҳрамонларча тарихига эҳтиромида асос топган инсонпарварлик билан лиммо-лим эди...»

Унинг «Карл XII нинг уруши» деб номланган энг машҳур асарида Швеция тарихига қизиқиш, янги миллий ғоя яратиш истаги яққол намоён бўлган. Асар 1897–1898 йилларда яратилган бўлиб, унда мавзу жиҳатдан ўзаро боғланган ҳикоялар орқали Европада ўз ҳукмронлиги даврида кучли давлатчилиқни шакллантирган Карл XII нинг аскарлари ҳақида ҳикоя қилинади. Карл образини муросасиз, ўзини қурбон қилишга шай бўлган қаҳрамон сифатида тасвирлар экан, муаллиф уни маънавий идеал сифатида кўради. Асардаги ушбу персонажи орқали муаллиф шоир Густафсоннинг фикрича, *«билвосита XIX–XX асрлар мобайнида Швеция маданиятидаги материализмни қаттиқ танқид қилган»*.

Хейденстамнинг «Муқаддас Биргитта зиёрати» (1901) романи, «Фолкунглар шажараси» деб номланган икки томлик романи, «Шведлар ва уларнинг доҳийлари» (1908–1910) насрий дostonлари Швеция ўтмишига бағишланган бўлиб, чуқур идеализм ва ватанпарварлик руҳида ёзилган.

1915 йилда нашр этилган «Янги шеърлар» тўплами Хейденстам Швециянинг бтакорр шоири эканлигини яна бир бор намоёиш этади. 1895–1910 йиллар мобайнида қатъий мумтоз анъаналарда ёзилган ушбу шеърларда танқидчилар ёрқинлик ва аниқликни, мужассамликни кўрдилар, уларда ижодий куч-гайрат уфуриб турарди.

1916 йилда Швеция академияси *«Жаҳон адабиётида янги даврнинг кўзга кўринган вакили»* сифатида Вернер Хейденстамни адабиёт бўйича Нобель мукофоти билан тақдирлаш ҳақида қарор қабул қилади. Бу пайтда биринчи жаҳон уруши давом этаётгани сабабли мукофотни тантанали топшириш маросими ўтказилмайди. Швеция академияси учун расман тайёрланган таҳлилий очеркида танқидчи Свен Седерман шоирни *«ўтган асрнинг охирида Швеция шеърятини қайта тиклаган ўзига хос ижодкорлар орасидаги энг ёрқин юлдуз»*, дея таърифлайди.

Хейденстам Нобель мукофоти билан тақдирланганидан сўнг, вафотидан анча кейин, аниқроғи 1941 йилда чоп этилган «Каштанлар гуллаганда» деб номланган, болалик йиллари ҳақидаги хотираларини ҳисобга олмаганда, бошқа биронта янги асар яратмаган.

Йигирманчи йилларда Веттерн кўли бўйидаги Эвралида шаҳарчасида ўзига уй қурган шоир мана шу манзилда умрининг охиригача осойишта ва беташвиш кун кечиради. У 1940 йилнинг 20 май куни 80 ёшида оламдан кўз юмган.

Тадқиқотларда ёзилишича, ўз даврида Швециянинг энг зўр шоири бўлган Хейденстамнинг китобларини бугунги кунда ҳам ўқувчилар катта қизиқиш билан мутолаа қилади, деб бўлмайди. Уни ҳозирда адабиёт тарихи билан шугулланувчи мутахассисларгина замонавий Швеция шеърятини ва прозасига қўшган улкан ҳиссаси нуқтаи назаридан эслаб туришади, холос...

КАРЛ АДОЛЬФ ГЬЕЛЛЕРУП

Даниялик драматург ва ёзувчи Карл Адольф Гьеллеруп 1857 йил 2 июнь куни Роһольтда Анна Фибигер ва Карл Адольф Гьеллеруплар оиласида дунёга келади. Болакай уч ёшга тўлганида отаси вафот этган. Карлни онасининг амакиваччаси, илоҳиётшунос ва шоир Юһанс Фибигер Копенгагенга олиб кетади, умуман болакайнинг келажагида унинг катта таъсири бўлган. Чунки Карл ҳам айнан Юһанснинг шогирди сифатида шеърлар ёза бошлаган.

Мақтабни тугатиб Копенгаген университетининг диншунослик факультетига ўқишга кирган Карл бу ерда Дарвин таълимотини чуқур ўргангани, шунингдек, йирик танқидчи ва адабиётшунос олим Георг Брандеснинг кескин адабий назариялари билан танишади.

Гьеллеруп гарчи илоҳиёт бўйича диплом олган бўлса-да, университетни атеист сифатида тугатган. Талабалик йилларида унга Гёте, Кант, айниқса, Шиллер каби немис адабиётининг улкан намояндалари жуда катта таъсир кўрсатган. У Шиллернинг шеърларини ўзи учун ўрнат деб биларди.

1878 йилда чоп этилган «Идеалист» романи адибнинг ҳажми жиҳатидан унча катта бўлмаган, бироқ босмадан чиққан илк асари бўлди. Элигон таҳаллуси билан эълон қилган ушбу асарида муаллиф ҳудожўйлик ва черковни рад этувчи ўзбошимча интеллектуал ўспиринни тасвирлаган. «Германияликларнинг шогирди» романида ўзи каби эътиқод инқирозини бошидан кечираётган ёш йигит образи гавдалантирилган.

Рихард Вагнернинг «Нибуленг халқаси» асари руҳида яратилган «Брунхильд» шеърӣй драмаси адибнинг эътиборга молик топилган дастлабки асарларидан биридир. Унда грек драматургчиси, Шекспирга хос шеърӣят услуби ва қадимги исланд «Эдда»ларига хос бўлган аллитератив шеърӣят унсурларини учратиш мумкин.

1885 йилдан 1887 йилгача Дрезденда истиқомат қилган шоир «Тамир» драматик достонини ёзиб тугатади ва шу йили мусиқачи Феликс Беникснинг собиқ хотини ва Брандеснинг холаваччаси бўлган Анна Каролина Хойзингерга уйланади.

Гьеллерупнинг кейинги асарлари — «Хағбард ва Сигне» (1888)га данияликларнинг халқ афсонаси асос қилиб олинган бўлса, «Минна» (1889) ишқӣй роман. Ўша йили шоир «Менинг севгим китоби» деб номланган шеърӣй тўпламини ҳам эълон қилган.

Гьеллеруп вақти келиб Ибсен асарларига ўхшаш замонавий драмалар яратишга ҳаракат қилади. Қишлоқ мактаби ўқитувчисининг бахтсиз севгиси ва ўзига суиқасд қилиши ҳақидаги «Герман Бандель», тоғ қишлоғида яшовчи севишганлар фожиаси ҳақидаги «Вуторн», ҳукуматнинг порахўр ва сотқин амалдори ҳақидаги «Жаноби олийлари» асарлари шулар жумласидандир. «Вуторн» драмаси Копенгагендаги Дагмар театрида юз мартадан ортиқроқ ўйналган.

1892 йилда оиласи билан Дрезденга келиб жойлашган адиб, ўз ибораси билан айтганда, унинг учун «ҳақиқий ифода воситаси» бўлган немис тилида ижод қила бошлайди.

Протестант мазҳабидаги руҳонийга ҳақоратнома сифатида ёзилган «Рухоний Морс» (1894) ва Даниядаги қишлоқда яшовчи гуноҳига иқрор бўлган қотил ҳақидаги «Тегирмон» (1896) асарларини муаллиф немис адабиётига тааллуқли дея атаган.

1917 йилда Нобель мукофотини тақдим этиш масаласида сиёсий омиллар муҳим ўрин тутган. Гарчи, биринчи жаҳон урушида Швеция бетараф мамлакатлигича қолган бўлса-да, унинг Германия билан яқинлиги турлича баҳолаб келинади. Дания, Норвегия ва Швеция қиролларининг ўзаро учрашуви скандинавия халқларининг бирлигини мустаҳкамлашга қаратилган эди. Швециянинг бетарафлигини яна бир бор намойиш этиш ва Дания билан дўстона алоқаларини тасдиқлаш мақсадида Швеция академияси бир йўла икки нафар даниялик ёзувчига — Гьеллеруп ва Хенрик Понтоппиданга Нобель мукофоти беришга қарор қилди. Гьеллеруп «*серқирра шеърин ижоди ва юксак идеаллари учун*» бундай юксак мартабага лойиқ кўрилган. Уруш муносабати билан мукофотнинг тантанали топшириш тадбири ўтказилмайди. Шуниси эътиборга молики, Гьеллерупга Нобель мукофоти берилгани ҳақидаги хабарни данияликлар ҳам катта ҳаяжон билан кутиб олгани йўқ, чунки уларнинг аксарияти адибни немис ёзувчиси, деб ҳисоблар эди.

Карл Адольф Гьеллеруп 1919 йилда Дрезден яқинидаги Клоцше шаҳрида оламдан ўтган.

ХЕНРИК ПОНТОППИДАН

Даниялик романнавис Хенрик Понтоппидан 1857 йилнинг 24 июль куни Ютланд ярим оролидаги Фредерисии шаҳарчасида таваллуд топган. Асли даниялик зиёлилар авлодидан бўлган Динес Понтоппидан ва Мария Оксенбеллар барпо этган оила жуда катта эди. Хенрик оилагаги ўн олти фарзанднинг тўртинчиси бўлиб дунёга келган.

Хенрик олти ёшга тўлганида оила Ютландия марказидаги Рандерс шаҳрига кўчиб келади, бироқ ўтгач, шаҳар Пруссия ва Австрия қўшинлари томонидан босиб олинади.

Понтоппиданлар оиласини бир нарсга зориқиб яшаган дейиш қийин, аммо уларнинг ҳаёт тарзи жуда оддий ва камтарона эди. Бўлажак

ёзувчи лютеранлар черкови билан боғлиқ ҳаёт тарзидан хуноб бўларди, шунингдек, у Дания жамиятидаги ўрта табақа аҳолининг ируссияликлар босқини пайтида ўзларини тобелик кайфиятида тутишидан тутоқиб кетар, уларнинг деҳқонларга бўлган очиқ қаршиликларига чидай олмас, ер-мулки унча катта бўлмаган дворянлар ва пайдо бўлаётган капиталистлар синфига ҳам танқидий кўз билан қарарди.

Понтоппидан ўзига замондош тарзда шаклланиб бораётган Дания демократиясига ўз ҳиссасини қўшиш ниятида муҳандис бўлишга қарор қилади ва ўрта мактабни тамомлагач, Копенгаген политехника институтига ўқишга кириди. У музейлар ва расмлар галереяларига борар ва ўша пайтда пойтахтда энг машхур ҳисобланган икки нотиқнинг маърузаларига қатнардди. Улардан бири пастор Фримолт бўлиб, маърузаларида жаҳаннамнинг қўрқинчли таърифини келтириб, ўз тингловчиларини ваҳимага солар, иккинчиси, Георг Брандес стук танқидчи ва тарихчи бўлиб, бу олим қизиқувчан Понтоппиданга улкан таъсир кўрсата олган. У вақти келиб ёзувчининг кўзга кўринган асарларидан бири саналмиш «Жаннатмонанд ер» трилогиясидаги бош қаҳрамон Эммануэлнинг прототипига ҳам айланган.

1877 йилда Хенрик Швейцарияга йўл олади, бир қатор очерклар ёзади. Айни шу йиллари у ёзувчи бўлишга, ижод йўлидан боришга астойдил қарор қилади.

1879 йилда у Политехника институтидан кетади ва Фрерслеводаги деҳқонлар мактабида ўқитувчи бўлиб ишга жойлашади. Бу мактабни унинг акаси Мортен очган эди. *«Ҳаммасидан ҳам кўра, мени камбағалларнинг ҳаёти қизиқтирар ва, айниқса, тенгсизлик, адолатсизликдан қийналар эдим»*, — деб ёзган эди ёзувчи ўз эсдаликларида ўша давр ҳақида хотирлаб.

Мактабда ишлаган йилларида у кўп китоб ўқир, жумладан, Серен Кьеркегор, Харальд Хесфдинг ва Фридрих Ницшеларнинг фалсафий қайдларини, шунингдек, Достоевский романлари, бошқа рус, француз, немис адибларининг асарларини муталаа қиларди. 1882 йилда Хенрикнинг акаси Мортенни сиёсатга аралашгани учун қамоққа олишади, мактаб ёпиб қўйилади ва, ўз-ўзидан, ёзувчининг муаллимлик фаолияти ҳам тўхтайди.

1880 йилнинг ёзида қурувчилар қўшинида ҳарбий хизматда бўлган Хенрикнинг илк асари олам юзини кўради, «За рубежом и дома» журнали унинг «Ҳаётнинг охири» ҳикоясини эълон қилади. Асосан ҳикоялардан таркиб топган «Қайрилган қанотлар» китоби ҳам шу йили нашрдан чиқади.

1881 йилнинг декабрь ойида Понтоппидан ўша қишлоқ мактабида муаллимлик қилган пайтларида танишган деҳқон қизи Метте Мари Хансенга уйланади. Улар икки фарзандли бўлишади. Ёш оила 1884 йилгача қишлоқда ҳаёт кечиради, Понтоппидан бу ердаги турмуш тарзи ҳақида турли ҳикоя, қисса ва очерклар ёзади.

Ёзувчининг Германия ва Италия бўйлаб саёҳатидан кейин оила Копенгагенга кўчиб келади. Бу шаҳарда адиб пойтахтнинг интеллектуал ва маданий ҳаётида фаол иштирок эта бошлайди.

1883 йилда ёзувчи Грундтвиг издошлари ва инжилчилар ўртасидаги диний рақобат ҳақида катта роман ёзиш ҳақида ўйлай бошлайди. Натижада «Жаннатмонанд ер» трилогияси дунёга келади. Асар деҳқонлар ҳаётини аниқ-тиниқ акс эттиргани ва улар руҳиятига чуқур кириб боргани билан алоҳида ўрин тутди.

Романнинг бош қаҳрамони Эммануэль ўқимишли руҳоний, деҳқон қизига ўланган, деҳқончилик қилади, биров билан иши йўқ, ўзи билан ўзи яшайди, худди муаллиф қатори конституциявий ҳукумат ва тенг ҳуқуқлилик тарафдори, бироқ унинг жамиятнинг юқори ва пастки қатламларини ярашгириш борасидаги барча уринишлари зое кетаверади. Оқибатда ҳаёт унинг учун ўз аҳамиятини ҳам йўқотиб боради. Асар нафақат йўқотилган хомхаёллар тарихи, балки у ўтган аср ўрталаридаги Даниядаги диний, сиёсий ва ижтимоий ҳаётнинг ўзига хос панорамаси ҳамдир.

Орадан беш йил ўтгач, Хенрик Понтоппидан биринчи хотини билан никоҳини бекор қилиб Антуанетте Кофудга уйланади.

Адибнинг кейинги йирик асари саккиз томлик «Омадли Пер» романи бўлди. Ундаги бош қаҳрамон Пер «Жаннатмонанд ер»даги Эммануэлдан фарқли ўлароқ, реал фикрловчи, хомхаёллардан йироқ одам. Худди муаллифнинг кечмиши каби у ҳам қишлоқ пастори оиласида ўсади, Копенгагенда ўқийди, Ютландияда Гамбургдаги каби эркин порт куриш режасини ишлаб чиқади, бой яҳудий молиячининг қизи билан никоҳдан ўтган. У Ютландия каналлари ҳақида китоб ёзади, кўп саёҳатларга чиқади, ўз лойиҳасини кенг тарғиб қилади, аммо деҳқонларга хос табиати ва диний тарбиясидан воз кеча олмай, охир-оқибат лойиҳасини ташлаб, ўз қайлиғидан ҳам воз кечиб, ўзи истаган ҳолатда яшамок учун Ютландияга қайтиб келади. Танқидчилар ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярмидаги Дания жамиятининг муаммоларини очиб ташлагани учун муаллифнинг юксак маҳоратига тан берадилар.

«Марҳумлар салтанати» деб номланган беш томлик роман-хроника адибнинг кейинги энг асосий уч асарида бири бўлиб, босқичма-босқич 1912 йилдан 1916 йилгача нашр этилган. Илгариги икки романдан фарқли ўлароқ, ушбу асарда бош қаҳрамон йўқ. Унда кўплаб персонажлар иштирок этади ва кенг ижтимоий панорама акс эттирилган. Асар марказида радикал руҳдаги сиёсатчи туради, у қарахликда турган халқни уйғотишга ҳаракат қилади. Мазкур асар биринчи жаҳон уруши

арафасида ва унинг илк йилларида ёзилган бўлиб муаллиф бир жиҳатдан Дания жамиятига тоқат қилолмаслигини кўрсатса, иккинчидан, унинг ватанпарварлиги ҳам бўғриб кўриниб туради. Асарни яқунлашга шошар экан, ёзувчи шундай дейди: *«Мен ёзувчи эмасман, аммо содиқ аскарман...»*

1917 йилда Карл Гьеллеруп билан биргаликда Хенрик Понтонпиданга ҳам адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти берилган. Унга шундай таъриф берилади: *«Даниянинг замонавий ҳаётини ростиғўйлик билан ёритгани учун»*. Уруш туфайли тақдирлаш маросими ўтказилмай қолиб кетади ва ўз-ўзидан адиб ҳам Нобель маърузаси билан чиқиш қилиш имконига эга бўлмайди. Швециялик танқидчи Вен Седерман лауреат ҳақидаги мақоласида Понтонпиданни шак-шубҳасиз, даниялик энг кучли ёзувчилардан бири эканини қайд этади. *«Унинг барча асарлари ёлгон ва мунофиқона хомхаёллар, сохта обрў, романтиклик, чиройли гапларга ишониш, маънавий қўрқоқликка қарши курашдан иборат»*, — дейди Седерман.

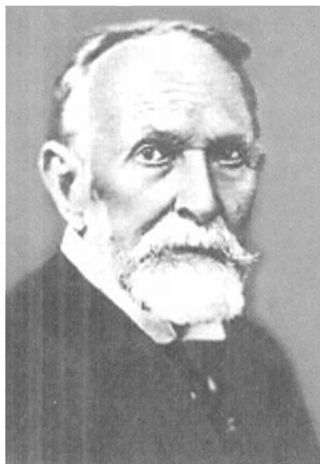
Понтонпидан кейинги йигирма йил давомида ёзишдан, ижод қилишдан тўхтамайди. Унинг бу даврда яратган энг эса қоларли асарларидан бири беш китобдан иборат таржимаи ҳол эпопеяларидир. *«Ўсмирлик йиллари»* (1933), *«Вужуднинг ўзгариши»* (1936), *«Мерос ва бурч»* (1938), *«Оилавий ҳаёт»* (1940), *«Ўзим томонга йўл»* (1943) ушбу бешликни ташкил этади.

Понтонпидан 1943 йилда Копенгагенда вафот этади.

Ушбу адиб гарчи инглиз тилида сўзлашувчи китобхон учун бирон жиддий асар қолдирмаган бўлса ҳам, танқид олами уни даниялик ёзувчилар орасида энг кучлилар қаторига қўшиб келади. Адабиёт тарихчиси Вильгельм Андерсен бир ўринда шундай қайд этган: *«Замонавий Данияни унинг китоблари орқали осон таниб оладилар...»* Оскар Гайсманнинг фикри бошқачароқ, у шундай дейди: *«Ижодкор сифатида унинг маҳорати иккиламчи, Понтонпидан тарихнинг ҳал қилувчи палласида ўз халқи тақдири билан яшади, бўлиб ўтаётган воқеаларни нозиклик билан тушуниб етди ва ўз изтироблари, қайғулари ҳақида тушунарли ва ўтқир дания тилида ёзди...»*

КАРЛ ШПИТТЕЛЕР

Швейцариялик адиб Карл Фридрих Георг Шпиттелер 1845 йилнинг 24 май кuni Базел яқинидаги Листал шаҳарчасида туғилган. Ҳукумат амалдори бўлган отаси Швейцария конфедерацияси газначиси этиб тайинлангач, улар Бернга кўчиб кетишади, Карл эса Базелдаги ҳоласиникида қолади ва шу ердаги гимназияга ўқишга киради. Кейин у Листалга қайтади ва Базелдаги гимназияга қатнаб, университет даражаси учун тайёргарлик кўради.

Шпиттеллер гимназияда ўқир экан, тилшунос Вильгельм Вакернагел ва тарихчи Якоб Буркхардлар таъсирида унинг қалбида шеърятга қизиқиш пайдо бўлади. Айниқса, ёш Карл Италия тикланиш даври шоири Лудовико Ариосто асарларини берилиб мутолаа қиларди. Тез орада Шпиттеллернинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди.

1863 йилда Цюрих университетининг ҳуқуқшунослик факультетига ўқишга кирган Карл Цюрих, Гайдельберг ва Базелда диншунослик фанини чуқур ўрганган. У руҳоний бўлмоқчи эди, аммо кейин адабиёт билан шугулланиш имконияти бўлиши учун Граубюнден ўлкасида Ароз пастори бўлиш таклифини рад

этади. 1871 йилда рус генерали хонадонига ўқитувчилик қила бошлаган Карл саккиз йил мобайнида Петербургда яшайди. Финляндияга ондасонда бориб бу йилларда ўзининг ҳали талабалик йиллариданоқ кўнглига тугиб юрган орзуси — «Прометей ва Эпиметей» дostonини яратди.

Ритмлаштирилган насрий йўлда ёзилган ушбу асар ўзида замоннинг зиддият ва қарама-қаршиликларига мажозий тенглаштирилган қочирим ва кинояларни намоён этган.

1879 йилда Карл Швейцарияга қайтиб келади. У мазкур дostonни Карл Феликс Тандем тахаллуси билан чоп эттиради. Бироқ, бу китобнинг чиқиши эътиборга тушмайди ва бунинг натижасида Шпиттеллер ўзининг адабиётдан нон топишига бўлган ишончини йўқотади. У 1881 йилда Берн ўлкасида жойлашган Нойвевилда ўқитувчи сифатида иш бошлайди, икки йил ўтиб ўзининг шоғирди бўлмиш Мари дер Хоффга уйланади. Улар никоҳдан ўтишганида ёзувчи Базел ва Цюрихдаги газеталарда журналист сифатида фаолият юритарди. У 1883 йилда «Ғайритабиийлик ҳақида»ги оқ шеър услубидаги дostonини, 1889 йилда «Капалаклар» шеърый тўпламини, 1891 йилда «Колдери сулоласининг вакили бўлган кичик Фрейд» насрий асарини, 1892 йилда ҳажвий шеърлари тўплами «Адабий ҳикоялар» китобларини чиқаради.

1892 йилда ёзувчининг хотини ота-онасидан катта меросга эга бўлади ва энди Карл ўзини бутунлай ижодга бағишлашга қарор қилади. Оиласи билан Люцернда яшаган чоғларида адибнинг «Балладалар», «Сен-Готард» дараси», «Лейтенант Конрад», «Қизикарли воқеалар» китоблари чиққан.

Шпиттеллер идеалист ва классицист* сифатида ўша пайтда китобхонлар орасида катта шуҳрат қозона олмаслигини тушунарди, албатта. Аммо, барибир, унинг асарлари «Бернер бунд» нашрининг адабий

*Классицизм — лотинча «намунали» деган маънони англатади, XVII–XIX асрларда Европа маданиятида бадиий услуб ва эстетик йўналиш.

муҳаррири Йозеф Виктор Видманн, шунингдек, немис файласуфи Фридрих Ницшелар назарига тушади. Ницше Карлни ҳатто 1887 йилда Мюнхенда чиқадиган «Кунстварт», яъни «Адабий асарлар шарҳи» журнаliga муҳаррирлик лавозимига тавсия ҳам қилган.

Шпиттеллернинг энг нодир асари — «Олимпия баҳори» достони 1900 йилдан 1905 йилгача бўлиб-бўлиб эълон қилинган бўлса, тўла ҳолида 1910 йилда нашрдан чиқади. Ямбли мусаддасида яратилган ушбу дoston беш китобни ташкил этиб, жами олти юз бетдан иборатдир. 1904 йилда машҳур дирижёр Феликс Вейнгартнер асар ҳақида мақтовли мақола эълон қилгач, уни немис адабиётининг ноёб намунаси сифатида эътироф этадилар.

Шпиттеллер танҳоликда яшар, жамиятдаги сиёсий ва диний масалаларга ҳеч қандай муносабат билдирмасди. Шунга қарамай, 1914 йилда ёзувчи Швейцариянинг дахлсизлигини ёқлаб чиқиш қилади ва немис тилида сўзлашувчи Швейцарияни Германиянинг «ирқий иттифоқдоши» деб аташларини қоралайди.

1920 йилда Карл Шпиттеллер «*Бетакрор «Олимпия баҳори» поэмаси учун*» 1919 йилги адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади.

Швеция академияси аъзоси Харальд Йерне Шпиттеллер мифологиясини *«эркин истак билдириш билан мажбурий фикр билдириш ўртасидаги курашда ноёб баён этиш шакли сифатида инсон изтироблари, умидлари ва умидсизликларининг идеал тасаввуроти даражасида намоён бўлади...»* дея таърифлайди. Шпиттеллер касаллиги сабаб мукофотни тантанали топшириш маросимида иштирок эта олмайди ва унинг ўрнига мукофотни Швейцариянинг Швециядаги элчиси қабул қилиб олади. Орадан тўрт йил ўтгач, яъни 1924 йил декабрь ойида ёзувчининг юраги уришдан тўхтайди.

Люцернда, уни дафн этиш маросимида Ромен Роллан томонидан ёзилган таъзиянома адибнинг юксак адабий нуфузидан далолат бериб турар эди. Роллан Шпиттеллерни *«Гёте давридан кейин немис тилида ижод қилган буюк шоир, бизнинг Гомеримиз, Мильтондан сўнг эпик жанрнинг ягона устаси, давримиз маданиятида алоҳида ўрин тутувчи шахс»* дея кўкларга кўтарган эди. Бироқ кейинги вақтларда негaдир Шпиттеллер асарлари китобхон ва адабий жамоатчилик эътиборидан қолиб кетди...

КНУТ ГАМСУН

Кнут Гамсун 1859 йил 4 август куни Марказий Норвегиянинг қишлоқ хўжалигига ихтисослашган Гудбрансдален водийсидаги Лома қўргонига таваллуд топган. Унинг асл фамилияси Педерсон бўлган. Педер Педерсон ва Тора Олдсаттерлар Кнут уч ёшга етгунига қадар Гармутретдаги кичкина қишлоқда яшашган. 1862 йилда онаси томонидан қариндош бўлган Ханс Олсенга тегишли фермани ижарага

олиб, Нурландаги Хамара шаҳарчасига кўчиб ўтишган. Шу тариқа ёш Гамсун кейинги олти йиллик болалигини осойишта ҳаётда ўтказди: мол боқади, Норвегия кўрфазлари ва қорли тоғ чўққилари бағрида ўйнаб-кулиб яшайди...

Аммо тез орада оила Олсеннинг қарз тузогига тушиб қолади ва тўққиз яшар Кнут жаҳлдор тоғасининг қўлида ишлашга мажбур бўлади, у болани кўп калтаклар ва ейишга овқат бермай қийнади. Бундай қийноқларга чидай олмагач, болакай 1873 йилда Лом шаҳрига қочиб кетишга мажбур

бўлади ва орадан бир йил ўтиб, Хамарадаги дўконда ишлай бошлайди, кейин эса Буда шаҳридаги этикдўзга шоғирдликка тушади. Айнан мана шу ерда унинг биринчи асари — «Жумбоқли киши» қиссаси пайдо бўлган. Асар нашр этилганда Гамсун 18 ёшда эди.

Кейинги йили Кнут Вестеролендаги мактабга ўқитувчи сифатида ишга жойлашади, бироздан сўнг эса суд шерифининг ёрдамчисига айланади. Шериф кутубхонасида бўлажак ёзувчи Бьёрнстьерне Бьёрнсон, Генрик Ибсен ва скандинавиялик бошқа ёзувчиларнинг асарларини кашф этиш имконига эга бўлади. Шу даврда адибнинг «Бергер» романи пайдо бўлади, унда муаллиф Бергер исмли кишининг оғир ўтмиши ҳақида ҳикоя қилади.

Кнут 1878 йилда бир савдогарнинг маблағи ҳисобидан Христианиога, яъни ҳозирги Ослога йўл олади, бироқ ижоддан келадиган маблағлар эвазига ўзини боқа олмай жамгармаларини ҳам сарфлаб, қашшоқликда кун кечиришга мажбур бўлгач, Шарқий Норвегияда йўл ишчиси бўлиб ишга жойлашади. 1882 йилда норвегиялик бир гуруҳ муҳожирларнинг тавсияси билан АҚШга борган Кнутнинг бу улкан мамлакатдаги танишбилишлари етарли қувватга эга эмаслиги боис, дастлаб Висконсин штатида батраклик қилади, кейин Миннесотдаги норвег воизининг котиби бўлиб ишлайди. Шу ерда Кнут жиддий касалликка чалинади, шифокорлар унга сил хасталиги ташҳисини қўйишади ва оқибатда бўлажак ёзувчи ватанига қайтишга мажбур бўлади.

Гамсун Ослога қайтиб келганида касалликнинг барча аломатлари ўтиб кетган, аслида у бронхитга чалинганлиги маълум бўлади. Бир муддат Вальдеосда яшаб, Марк Твен ҳақидаги ишини ёзади ва Кнут Гамсунд тахаллуси билан эълон қилади. Имловий хато туфайли сўнгги — «д» ҳарфи тушиб қолган. Ослода у ёзувчи сифатида ўз ўрнини топа олмагач, яна зўр-базўр кун кечиришга мажбур бўлади. 1886 йилда Гамсун яна АҚШга боради. Чикагода дастлаб трамвайда чипта сотувчилик қилади, ёзга келиб эса Жанубий Дакотия бугдойзорларида ишлайди.

Ўзининг ижодий ишларидан кўнгли тўлмай Европага қайтиб келган адиб бошлаб қўйган қиссасининг қўлёзмасини ўша пайтда ноширлик ишининг маркази бўлган Копенгагенда нуфузли даниялик адабий танқидчи Георг Брандеснинг укаси Эдвардга кўрсатади. Ҳар икки Брандеслар Гамсуннинг ҳолдан тойган аҳволидан ва у олиб келган қўлёзмадан бирдек таъсирланишади. Кнутнинг асари шу йилнинг адоғига келиб Данияда чиқалиган адабий журналлардан бирида, 1890 йилда эса тўлалигича «Очлик» номи билан босмадан чиққан.

Қисса зудлик билан акс-садо беради ва Гамсун жиддий ёзувчи сифатида эътироф қозонади. Мазкур асарда ёзувчи ўша пайтда скандинавия адабиётида расм бўлган фош этувчи реализм анъаналарига риоя қилмайди ва адабиётнинг вазифаси инсонларнинг яшаш шароитларини яхшилашга хизмат қилишдир, деган шу даврда ҳукмрон бўлган ғояни инкор этади. Қиссада аниқ мундарижа йўқ, қишлоқдан келиб Ослода яшайдиган қаҳрамон ёзувчи бўлишни орзу қилади. Ўзининг даҳолигига мутлақо ишончи комил бўлган йигит нафсониятидан кечидан кўра қашшоқликда кун кўришни афзал билади. «*Бу Достоевский қаҳрамонларига хос образ, — дея хулоса қилади Альрик Густафсон, — ҳам руҳан, ҳам жисман бемор бўлган бу шахс очлик азобини бошидан ўтказиб, ички ҳаётини батамом галлюцинацияга айлантиради*».

Адибнинг таржимонларидан бири бўлган америкалик шоир Роберт Блай «*Гамсун прозаси жонлилиги ва ўткирлиги билан барчани ҳайратга солади*», деб ёзган эди. Китоб лўнда ва ихчам ибораларга бой эди.

Адиб ўзининг навбатдаги «Мистерия» романида денгиз бўйидаги қишлоқчада пайдо бўлган бир лўттибознинг бу ердаги одамларни ғалати қилиқлари билан ҳайратга солиши ҳақида ҳикоя қилади. 1894 йилда чиққан «Пап» романи Нурлан яқинидаги провинциал шаҳарчада замонавий яшашдан воз кечиб балиқчи ва овчилар ҳаёти билан кун кўришни маъқул топган Томас Гланнинг хотиралари шаклида яратилган. Табиатни ниҳоятда кўтаринкилик билан тасвирлар экан, муаллиф ва унинг қаҳрамони ҳаёлан ва руҳан ўзларини Нурланда деб ҳисоблашади. Гланнинг маҳаллий савдогарнинг эркатой ва бировнинг истагини ҳисобга олмай ўрганган қизига бўлган оташин эҳтироси унинг қалбида ҳиссий хаос пайдо қилади ва бу, охир-оқибатда, қаҳрамоннинг ўзига суиқасд қилишига олиб келади.

Гамсун романнавис сифатида эътироф қозонгани ҳолда кўпгина шеърый асарлар, драмаларнинг ҳам муаллифи эди. 1895 йилдан 1898 йилгача бўлган даврда унинг файласуф кишининг тақдири ҳақидаги драматик трилогияси пайдо бўлади. Мазкур «учлик»ка «Подшоҳ дарвозаси олдида», «Ҳаёт драмаси» ҳамда «Кечки шафақ» пьесалари кирган. Танқидчиларнинг яқдил хулосаларига кўра, Гамсун ўз сахна асарларида қаҳрамонлар характери романидаги каби чуқур тасвирлай билмаган. Аксарият шеърый асарларини ҳали босмага берил-

масидан йўқ қилиб ташлаган Гамсуннинг «Ёввойи хор» шетрий тўплами танқидчилар томонидан унинг насрдаги асарларидан қолишмайдиган даражада деган эътирофига эришган.

Гамсуннинг 1911 йилда фермага кўчиб кетиши унинг жамиятдан узоқлашиши ва, айниқса, биринчи жаҳон уруши билан боғлиқ воқеалар, саноатлаштиришни қабул қила олмаслиги билан изоҳланади. «Замин шарбатлари» романи ҳам айти шу кайфият билан суғорилган. Асарда норвегиялик икки деҳқон — Исак ва Ингернинг асрлар оша ер билан боғлиқлиги ва патриархал анъаналарга садоқати катта меҳр билан баён этилади.

Швеция академияси айнан «*Замин шарбатлари*»дек монументал асари учун» Кнут Гамсунни адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирлашга қарор қилади. Харальд Йерне ўзининг табрик сўзида «*кимки адабиётда инсон қаерда бўлмасин ва қаерда меҳнат қилмасин, ҳар қандай одам қандай яшаши ҳақидаги ҳаққоний ҳикояни излар экан, уни «Замин шарбатлари»дан топади...*» деган эди. Олим романни ҳатто Гесиоднинг дидактик дostonларига тенглаштирди.

Мукофотга сазовор бўлганидан бир йил ўтиб, Гамсун Жанубий Норвегиянинг Нерхольм шаҳридан ҳовли сотиб олади. Бу ерда у ҳам адабиёт, ҳам деҳқончилик билан шугулланади. 1920 йилда унинг «Кудук олдидаги аёл» романи олам юзини кўради. Асар замонавий ҳаётнинг ёлғон-яшиқ қадриятлари билан зарарланган денгиз бўйидаги кичик қишлоқнинг ҳаётидаги сўниб бориш жараёсини акс эттирган. Кейинги «Сўнгги боб» романи қишлоқ санаторийси ҳақидаги ғамгин асардир.

Китобларига нисбатан салбий муносабатлар билан боғлиқ депрессияни бошидан ўтказар экан, алиб руҳий касалхонада даволаниб чиқади ва «Дайдилар», «Август» ҳамда «Ҳаёт эса давом этади» асарларидан иборат трилогияни китобхонлар ҳуқмига ҳавола қилади. Ушбу полотнодаги асосий қаҳрамон Август исмли кишидир. Гарчи бу асарларда Гамсун ижтимоий хўрлик мавзусига мурожаат қилган бўлса-да, Августнинг заифлиги тузатиб бўлмас даражада эди. Гамсуннинг сўнгги романи «Тугаётган умр»да инсон ҳаётининг мантиқсизлиги, орзуларининг ушалмаслиги ҳақида фикр юритилади.

Ёзувчи кексайгани сайин реакцион характерга эга бўлиб боради, ҳатто 1934 йилда очикдан-очик нацистларни қўллаб-қувватлайди ҳам. Гарчи расман нацистлар партиясига аъзо бўлиб кирмаса-да, Норвегия немислар қамалидалиги даврида уларнинг ғояларини ёқлаб мақолалар ёзади. 1943 йилда эса Германияда Геббелс ва Гитлер билан учрашади. Минглаб китобхонлар бундан норози бўлиб, унинг асарларини ўзига қайтариб беришади. Уруш тугагач, уни хотини билан қамоққа олишади. 1945 йилнинг кузида ёзувчини руҳий касалхонага ётқизишади, орадан тўрт ой ўтгач, қариялар уйига юборишади. 1947 йилда у душман билан тил топишишда айбланади, суд уни ўша пайтдаги курс бўйича 80 минг доллар атрофида жаримага тартади. Гамсун 1949 йилда навбатдаги «Ўт босган

сўқмоқлар» асарини эълон қилар экан, унда айна ўша суд маҳкамаси жараёнини қаламга олади. Роберт Блайнинг таърифига кўра, китоб ёзувчининг «жонли, ихчам ва ёрқин» асар яратганидан далолат берса-да, бу шак-шубҳасиз, адибнинг уруш вақтидаги ишларини оқлай олмайди.

Шахсий ҳаёти ҳақида гап кетар экан, Кнутнинг 1898 йилда Берглют Бех билан никоҳини таъкидлаш лозим. Уларнинг бир қизи бўлган. 1906 йилда оила бузилади ва ёзувчи актриса Мария Андерсенга уйланган. Ўртадаги сергалва кунларни ҳисобга олмаганда, улар адиб умрининг охиригача бирга яшашиди. Кнут Гамсун 1952 йилнинг 19 февраль куни ҳаётдан кўз юмади.

Аксарият танқидчилар Гамсунни субъективлиги, узук-юлуқ иборалари, лирикаси, ҳаракатлар кетма-кетлигини бузиши каби ўзига хосликлари билан замонавий насрнинг асосчиларидан бири сифатида тан олади. *«Бугунги кунда Ибсен ва Унсетларни ҳисобга олмаганда, Гамсун жаҳон адабиёти классиги бўлган ягона норвег адибидир»*, дея баҳо беради Харальд Нэсс.

АНАТОЛЬ ФРАНС

Франциялик ёзувчи ва адабий танқидчи Анатоль Франс 1844 йилнинг 16 апрель куни Парижда дунёга келган. Отаси Ноэлъ ҳамда онаси Антуанетти Тиболар ёш болакай қалбида ҳали мургаклигиданоқ китобга ва адабиётга меҳр уйғотишга ҳаракат қилардилар. Дарвоқе, Анатоль оилада ёлғиз фарзанд бўлган. У кейинчалик Сена дарёси бўйида ўтказган болалигини эслаб узунлиги уч кварталдан ҳам узоқ бўлган кутубхона ичида ўсганини ва, албатта, отасининг ёнига келадиган кўплаб китобфурушлар, адабиётга бегона бўлмаган одамлар суҳбатидан баҳраманд бўлганини хотирлайди.

Болакай Станислав коллежига ўқишга кирар экан, у ушбу иезуитлар мактабида грек ва римлик ёзувчиларнинг асарларини берилиб ўқир, аммо мактабга нисбатан қизиқиши йўқ эди. У ўзи севган фанлар борасида яхши ўқувчи эди, фақат аълога ўқирди, онаси унга ёзувчи бўлишни маслаҳат берарди.

1866 йилда унинг отаси ишдан бўшайди, Анатоль рўзгор ташвишлари ва ўзининг яшаши учун пул топиш илнжида журналлардан бирига ишга кирази. У Альфонс Реммер босмаҳонасида библиограф бўлиб фаолият бошлар экан, унда ўша пайтда ҳали эндигина ташкил этилган

«Парнас» номи билан фаолият юритувчи адабий ижодий гуруҳ билан танишиш имконияти пайдо бўлади. Шоир Альфреда де Винни ижодига бағишлаб ёзган илк очерки, яъни биринчи асари эълон қилинганч, Анатолий мазкур гуруҳдаги марказий шахслардан бирига айланади.

Франция ва Пруссия уруши даврида армияда хизмат қилган Анатолий урушдан сўнг ижодга қайтади ва таҳририятда муҳаррирлик ишларини бажариб юради.

1875 йилда унда ўзини журналист сифатида намоён қилиш учун жуда катта имконият пайдо бўлади. Унга Парижда чиқадиган «Темпе» газетаси ўша давр француз адабиёти ҳақида танқидий ва таҳлилий мақолалар ёзиб бериш бўйича буюртма беради. Орада, бир йил ўтиб, энди Анатолий Франс ушбу нуфузли нашрнинг энг етакчи адабий танқидчисига айланади. У мазкур нашрда «Адабий ҳаёт» номи остида доимий рух ташкил қилади. Ушбу рух остида эълон қилинган мақолалар 1889 – 1892 йиллар оралигида «Адабий ҳаёт» номи билан тўрт томлик йирик китоблар шаклида босмадан чиқарилади. Франс ушбу китобларга ёзган сўзбошисида адабий танқидчиликдаги субъективликка ўз муносабатини билдириб, жумладан шундай дейди: *«Яхши танқидчи нафақат ўқиган нарсаларини таҳлил қилади, балки у ўз қалбининг саргузаштларини ҳам баён этади»*.

1876 йилда Анатолий Франс Сенат кутубхонаси директорининг ўринбосари этиб тайинланади ва ўн тўрт йил давомида ана шу лавозимда ишлайди. Бу эса унинг адабиёт билан шуғулланиши ва маблағ топиши учун имкон яратади. 1877 йилда у Валери Герен де Совиль исмли қизга уйланади.

Бу йиллар давомида Франс секин-аста «Парнас»дан узоқлашиб боради ва кейинчалик унинг иккита асарини нашр этган Кальман Леви билан дўст тутинади. Бу китобларининг бири унинг ҳалигача энг кўп ўқиладиган романи «Сильвестр Боннарнинг жинояти» эди.

Адиб айна ушбу романи қозонган улкан шуҳрат ва, албатта, «Адабий ҳаёт» рухнидаги кўплаб мақолалари сабаб Парижнинг энг юқори табақадаги муҳитига кириб боради. Жумладан, 1883 йилда унинг Париждаги энг машҳур адабий, сиёсий ва бадий салонлар эгаси бўлмиш Леонтина Арман де Канаве билан танишуви алоҳида ўрин тутди. Орадан беш йилга яқин вақт ўтиб Анатолий Леонтинани ёқтириб қолади ва кейинчалик у биринчи хотинидан ажрашганч, то 1910 йилгача, яъни Леонтинанинг вафотигача у билан норасмий никоҳда яшаган. Леонтина маиший ҳаётда мутлоқ ночор бўлган Франсга аристократларга хос яшаш, уларга хос одатларни ўрганиш ва муносабат юритишда, қолаверса адабий юксалишда жуда катта ёрдам беради.

Франснинг бу даврда яратилган эътиборга молик асарларидан яна бири сифатида христиан мутаассиби, тарки дунёчи Пафнутий ҳақидаги

«Таис»* романини келтириш мумкин. «Темпе» газетасида олиб борган «Адабий ҳаёт» рукнидаги мақолаларини бир-бир варақлар экан, Анатолий Франс Куенъяр образидан замонавий француз адабиётида ижтимоий танқидчи сифатида фойдаланишга қарор қилади. Бу ғоясини у «Жаноб Жером Куенъярнинг мулоҳазалари» романида амалга оширади. Адибнинг 1894 йилда эълон қилган «Қизил лилия» романи унинг Леонтина де Канавега бўлган муҳаббати, уларнинг Италияга қилган илк сафари илҳомларидан яралган асардир.

1896 йилда Франс Франция академиясига аъзо этиб сайлайдилар. Бу йилларда у даврнинг ижтимоий ва сиёсий муаммолари билан чуқур қизиқа бошлайди ва 1897 йилда адиб ўзагида яна бир эътиборга молик қаҳрамони, қишлоқ ўқитувчиси жаноб Бержере образи турадиган «Замона тарихи» тетралогиясига қўл уради.

Дарҳақиқат, адабий жамоатчилик томонидан унинг ҳамма асарлари ҳам илиқ кутиб олинган эмас. Дўсти, тарихчи Эрнест Ренаннинг тавсияси билан ёзилган икки томлик «Жанна д'Аркнинг ҳаёти» тарихий асари шулар жумласидандир. Католиклар Жаннанинг ҳаддан ортиқ фирибгар сифатида кўрсатилишига қарши чиқишган бўлишса, адабий танқидчилар асар воқеаларини ҳақиқатдан йироқ, деб топишади. Франс ўзининг 1912 йилда эълон қилган «Худолар истамоқда» китобида отасининг дўконидан мутолаа қилган китоблардан олган билимларига суяниб Франция инқилоби тарихини ёритади.

1921 йилда *«Нафис услуб билан ажралиб турадиган, ўзида инсон-парварлик ғояларини сингдирган ва самимий галл қабилаларига хос жўшқинлик акс этиб турувчи ёрқин адабий ютуқлари учун»* Анатолий Франс адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади. *«Бизнинг давримизда Анатолий Франс француз адабиётининг энг обрўли ва мўтабар вакилидир, — деди Швеция академияси аъзоси Эрик Карлфельд табрик сўзида. — У сўнгги улуг классик ҳисобланади. Уни ҳатто энг сўнгги европалик ҳам деб аташади»*. Ўзининг жавоб нутқида Франс ҳар қандай урушларни қоралаб, пацифизмни қўллаб гапирди.

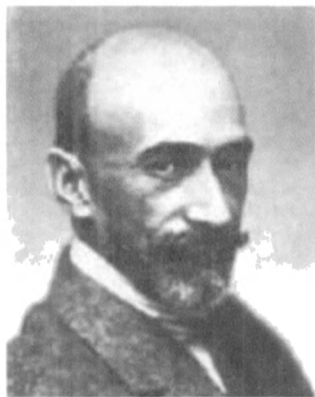
Франс 1924 йилнинг 13 октябрь куни, Тур шаҳрида вафот этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, вафотидан сўнг Анатолий Франснинг машҳурлиги тезда сўниб боради. Бунга асосий сабаблардан бири Франциядаги урушдан кейинги авлод вакиллари ўз вақтида Франс «маънавий анемия» дея таърифлаб қоралаб келган романнавис Арнольд Беннет нутқай назарини маъқул топа бошлайди. Шу боис Франс ижоди билан олимлар, матншунослар ва адабиётшуносларгина шугулланайдилар. Мисол учун, олимлардан Уэйн Бут Франс асарларида киноя мавзусини очиб берган бўлса, Мюррей Сакс ёзувчининг француз ҳикоячилигидаги ўрнини ўрганади. Пол Валерининг фикрига кўра, ёзувчи *«француз тилида*

*Таис — афиналик сатанг хотинга берилган ном.

буюк маданий мерос ва анъаналарни давом эттира оладиган ноёб асарлар яратиш мумкинлигини яққол намойн этган». Яна бир адабиётшунос Дюшан Брески Жозеф Конрад бир вақтлар «Наср шаҳзодаси» деб атаган Франс асарлари ҳақида мунозара қилар экан, шундай хулосага келади: «Танқидий услубнинг ёқимсиз томонларига қарамай, Анатолий Франс ҳар доим давримизнинг улугъ сатириги сифатида Бернард Шоу ва буюк ўтқир сўз усталаридан бири сифатида Рабле, Мольер, Вольтерлар қаторида туради».

ХАСИНТО БЕНАВЕНТЕ-И-МАРТИНЕС

Испаниялик драматург Хасинто Бенавенте-и-Мартинес 1866 йил 12 август кунин Мадридда таваллуд топган. Хасинто жуда ёшлигидан театрга борар, ўз яқинларига болаларбоп пьесаларни саҳналаштирар ҳам эди. 1882 йилда у Мадрид университетининг ҳуқуқ факультетига ўқишга киради. Хасинто отасининг вафотидан сўнг университетни ташлаб ўзини бутунлай адабиётга бағишлайди. У бир неча йиллар давомида зодагонларча турмуш кечиради, кейин эса актёр бўлиб ишга киради.

Унинг илк китоби «Фантастика театри» деб номланиб, қисқа драматик диалоглардан ташкил топган эди. Бир йилдан сўнг шеърый тўпламини чоп эттирган ижодкор бир йўла аёллар психологияси талқинига бағишланган «Аёллардан мактублар» романини ҳам эълон қилади. «Бегона уй» деб номланган илк пьесаси муваффақият қозонмаган бўлса-да, навбатдаги «Машҳур кишилар» драмаси унга яхшигина омад олиб келди, дейиш мумкин.

Тез орада Бенавенте-и-Мартинес «1898 йиллар авлоди» гуруҳининг етакчиларидан бирига айланади. Бу гуруҳга кирган испан ёзувчилари Испания-Америка урушидаги мағлубиятдан сўнг мамлакат нуфוזини тиклашни мақсад қилган эди. 1899 йилдан драматург ушбу ҳаракатнинг асосий суянчи бўлган «Адабий ҳаёт» журнаliga муҳаррирлик қила бошлайди.

Хасинто илк пьесаларида атайлаб испан драматургияси анъаналарини, ўзидан олдинги авлодга мансуб ижодкор Хосе Эчегарай мелодрамаларини инкор этади. У романтик декламацияга киноя ва ҳажвияни қарши қўяди. Бенавенте-и-Мартинеснинг пьесаларида фитна асосий ўрин тутмайди, унинг ижодий услуби асосида топқирлик, нозик ижтимоий ишоралар ва характерлар руҳияти туради.

«Губернатор» (1901) асарида муаллиф провинциал шаҳарчадаги коррупцияга нисбатан муносабатини акс эттирган бўлса, «Малика Беби» (1906)да сатира йўли билан демократик гоёларни оқсуякларча қарашларга қарама-қарши қўйган.

Бенавенте-и-Мартинес ижодкор сифатида ниҳоятда серқирра эди. У турли жанрларда қалам тебратган: комедиялар, деҳқонлар ҳаётига оид драмалар, трагедиялар, оперетталар учун либреттолар, болалар учун пьесалар, эртаклар, шарқ театри услубидаги драматик саҳна кўринишлари ва ҳоказо.

1907 йилда у италиянча ниқоблар комедияси услубида ўзининг ўттиз учинчи пьесасини ёзиб тугатади. «Манфаатлар ўйини» деб номланган ушбу асарда айёр хизматчи Криспин ўз хўжайинини бадавлат кишининг қизи билан унашпиришга ҳаракат қилар экан, бу ўринда ўзига хос режиссёр ролини ҳам бажаради ва табиийки, асардаги бошқа барча қаҳрамонлар — мағрур ва худбин кўғирчоқлар унга бўйсуняшади. Дарвоқе, драматургнинг ўзи ҳам саҳнада бир неча бор Криспин ролини ижро қилган.

1908 йилдан 1912 йилгача Бенавенте-и-Мартинес Мадриддаги «Адолат» нашрига ҳафталик руқни тайёрлаб боргани сабаб бўлса керак, бошқа даврларга нисбатан камроқ асарлар яратган.

Хасингонинг «Эҳтиросга чидамли қиз» (1913) пьесаси АҚШда шухрат қозongan ягона асари бўлиб, уни Нью-Йорк ва провинциялардаги театрлар икки йил давомида мунтазам қўйишган.

1920 йилда Бенавенте-и-Мартинес Испаниянинг давлат театри бўлган «Эспаньоль»га бош режиссёр этиб тайинланади. Ўша йили мамлакат парламенти сайловида ўз номзодини қўйган драматург мағлубиятга учрайди.

Йигирманчи йиллар бошида унинг ижодий фаоллиги сусайиб, танқидчилар ҳам унга нисбатан эҳтиёткорлик билан муносабат билдира бошлашади, қарийб тўрт йил давомида у биронта ҳам асар яратмайди.

Ажабланидиган жиҳати, айнан мана шу йилларда, яъни 1922 йилда Бенавенте-и-Мартинесга *«Испан драмасининг шонли анъаналарини юксак маҳорат билан давом эттиргани учун»* адабиёт соҳасидаги Нобель мукофоти берилди. Швеция академияси аъзоси Пер Хальстрем табрик сўзида: *«Бенавенте-и-Мартинес оламга ниҳоятда ўткир ва мушоҳадали нигоҳ билан қарайди, нигоҳига тушганини эса зийрак ақли билан ўлчаб ва тартиб кўради...»* — дейди. *«Унинг бош мақсади, — дея давом этади Хальстрем, — ҳаётнинг бойлиги ва мукаммаллигини акс эттириш, характерлар ўйини ва ақллар курашини энг юқори ҳаққонийлик билан кўрсатиб беришидир...»*

Мукофотни топиришга бағишланган расмий тадбирда Бенавенте-и-Мартинес иштирок этмагани сабабли уни Испаниянинг Швециядаги элчиси қабул қилиб олади. Драматург Испаниянинг ниҳоятда нуфузли адабиёт мукофоти бўлмиш Доно Альфонс катта нишони билан тақдирланиб, Мадриднинг фахрий фуқароси деб эълон қилинганидан сўнг яна ижодга қайтади.

«Муҳаббатимиз сабоқлари» деб номланган янги пьесаси ўша йилиёқ муваффақият қозонади. Кейинги йилларда адибнинг ижодий фаоллиги ортиб боради. Ҳаммаси бўлиб драматург 170 дан ортиқ саҳна асарининг муаллифи эди. Бенавенте-и-Мартинес Нобель мукофоти соҳиби

бўлганидан кейинги даврда яратган пьесалари унинг илгариги асарларига нисбатан анча бўйи чиққан, дейишади адабиётшунослар.

1944 йилда драматургнинг илк пьесаси саҳнага олиб чиқилганига эллик йил тўлиши муносабати билан адиб Испаниянинг турли бурчакларидан табрикномалар олади. Унинг машҳур асарлари мамлакат театрларида қайтадан саҳналаштирилади. Орадан тўрт йил ўтгач, драматург Испания матбуотида босилган энг яхши газета мақоласи учун Мариано Кавиа мукофоти билан тақдирланади.

Бенавенте-и-Мартинес уйланмаган. Умрининг охиригача театр учун пьесалар ёзади. У 1954 йилда Мадридда юрак хуружидан вафот этган.

Бенавенте-и-Мартинес ижодий истеъдоди барқ урган йилларда нафақат Испания, балки бутун Европа, ҳатто АҚШда катта шухрат қозонган эди. 1920 йилда англиялик ёзувчи Сторм Жеймсон уни «улуғ испан драматурглари» билан тенглаштириб: *«Унинг драмалари фақат уларгагина хос бўлган фантазия, шоирона латофат, техник мукаммаллик ва ақлий етукликка эга эди»*, — дейди.

Инглиз адабиётшунослари Лесли Уоррен 1929 йилда эълон қилинган китобида Бенавенте-и-Мартинесни *«Испаниянинг етакчи драматурги»*, — дея атайди.

1947 йилда бошқа бир америкалик танқидчи Горацио Смит *«...унинг асарлари муаллифни замонамизнинг энг кучли сатирикларидан бири, дейишимизга тўла асос беради»*, — дея эътироф этади.

Бенавенте-и-Мартинес вафотидан кейин танқидчиларнинг унга нисбатан муносабатларида ҳам ўзгаришлар пайдо бўлган. Жумладан, америкалик танқидчи Роберто Г. Санчес 1955 йилда шундай ёзган эди: *«Унинг пьесалари изчил таҳлилга бардош бера олмайди. Шу билан бирга Бенавенте-и-Мартинес кўпгина интеллектуалларнинг бошини айлантириш учун етарли даражада ақли бўлган»*. Испаниялик танқидчи Альфредо Маркери *«Бенавенте-и-Мартинес театрини гоё ва фалсафий кузатувларга эга эмас»*лиқда айбласа-да, айни пайтда *«унинг Оскар Уайлд ва Бернард Шоулар билан энг аввало, киноялар, сўз ўйинлари бобида ёндош»* эканини қайд этади.

УИЛЬЯМ БАТЛЕР ЙЕЙТС

Ирландиялик шоир ва драматург Уильям Батлер Йейтс 1865 йил 13 июнь куни Дублинда таваллуд топган. У оиладаги тўрт фарзанднинг тўнгичи эди. Отаси Жон Батлер Йейтс руҳонийнинг ўғли, онаси Сюзан Поллксфен эса пулдор савдогарнинг қизи бўлишган.

Йейтс Лондоннинг Хаммерсмит туманида бошлангич маълумот олади. Улкан шахарга ўргана олмаган бўлажак шоир таътил кунларини Слайго шахрида ўтказарди. 1880 йилда оила Ирландияга қайтиб келади ва Уильям ўрта маълумотни Дублиндаги мактабда олади, у рассомликка қизиқиб қолганидан санъат мактабида ҳам таҳсил олади.

Уильям илк шеърларини «Дублин юни-версити ревью» нашрида эълон қилади ва шу йилдан бошлаб Дублин алхимиклари жамиятига аъзо бўлиб қиради.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, шоир оккультизм, яъни дуохонлик, азайимхонлик каби турли хурофотларга ишонтиришга ҳаракат қиладиган мистик таълимотларга бир умр қизиқиб яшаган. 1889 йилда унинг илк китоби «Оссианнинг жаҳонгашталиги ва бошқа шеърлар» босмадан чиқади. Тўпламдан асосий ўрин эгаллаган «Оссианнинг жаҳонгашталиги» достони ирланд халқининг афсоналарини эсга солади.

Йейтс аввал бошданоқ санъат билан табиат ўртасида қарама-қаршилиқ бўлмаслигига асосланган фалсафий ва эстетик тизим ишлаб чиқишга ҳаракат қилади. Шоир Уильям Блейк, Фридрих Ницше ва Эмануэль Сведенборглар таъсирида Ирландияда тафаккурнинг уйғонишига эришишни мақсад қилиб қўяди.

Эътиборлиси, ёш ижодкор асосан шеърый драма жанрини маъқул кўрарди. Унинг илк пьесаси «Графиня Кэтлин» шу жанрда ёзилган. Асарда деҳқонларни очлик азобидан қутқариш учун ўз жонини ҳам аямаган аслзода ирланд қизининг қисмати ҳақида ҳикоя қилинади.

«Графиня Кэтлин», шунингдек, 1902 йилда яратилган «Кэтлин, Хулиэннинг қизи» драмалари машҳур актриса, гўзал хоним, Ирландиянинг мустақиллиги учун курашган жамоат арбоби Мод Гоннга бағишланган эди. Шоир бу аёл билан 1889 йилда илк бор учрашган. Умуман, Мод Гоннга бўлган чуқур ҳиссиёти шоирнинг кўплаб лирик шеърларига ҳам илҳом берган.

1896 йилда Йейтс дворянларнинг Протестантлик лигасига аъзо бўлиб қиради. Ушбу лига вакилларида бўлган Августа Грегори хоним шоирнинг ҳаётида муҳим роль ўйнаган. Грегори ирланд адабиётида ўз ўрнига эга бўлган, бир қатор пьесалар муаллифи, ирланд халқ эртакларини қайта ишлаган ва халқ ҳаёти, анъана ва одатларининг ёрқин билимдони эди. Шоир унинг Голуэй графлигидаги ҳовлисига тез-тез бориб турарди.

1896 йили Парижда драматург Жон Миллингтон Синг билан танишган Йейтс бу пайтда ҳали биров таниб-танимаган, адабий жамоатчиликда қизиқиш уйғотишга улгурмаган бу ижодкорнинг шоирлик ва драматурглик борасида айрича иқтидорга эга эканлигини илганди. Шунинг учун ҳам Сингни Ирландияга қайтишга, ирланд деҳқонлари ҳаёти билан яшашга кўндиради. Сирасини олиб қараганда, улар ўртасида пайдо бўлган дўстлик ва ижодий ҳамкорлик ирланд адабиётининг тараққиётини бутунлай ўзгартириб юборади.

Унинг ундовларидан илҳомланган Синг халқ жонли сўзлашув тилида ва ниҳоятда ранг-баранг бўлган бир неча пьесалар яратадики, бу асарлар Йейтснинг ижодига ҳам катта таъсир кўрсатади. 1903 йилда чиққан «Етти ўрмон орасида» тўпламига кирган шеърларда шоир аввалги асарларига хос бўлган «кельт романтизми»нинг дабдабали услубидан воз кечиб, анчагина вазмин сўзлашув услубини қўллайди. Бу, табиийки, Сингнинг таъсиридан далолат беради.

Ушбу йилларда Йейтс Синг ва Грегори хонимлар билан бирга Ирландия миллий театрини ташкил этишда фаол қатнашади ва 1906 йилдан у Дублиндаги Аббатлик театрига раҳбарлик қилади. У театрдаги ишини маблағлар тўплаш, пьесалар яратиш ва уларни саҳналаштиришга жиддий киришишдан бошлайди. Адиб 1914 йилда дастурий тўплами бўлган «Масъулият» китобини чоп эттиради. Айтиш мумкинки, китоб шоир ижодининг бурилиш нуқтаси бўлади.

Ўтган асрнинг ўнинчи ва йигирманчи йилларида Йейтс ўша давр адабиётининг йирик намояндалари бўлган Оскар Уайльд, Жеймс Жойс ва Эзра Паундлар қаторида кўриларди.

1916 йилда Ирландияда қўзғолон бўлиб ўтади. Қўзғолончиларнинг ботирилиги ва фидойилиги адибга жуда катта таъсир қилади, шу билан бирга шоир Ирландия номидан иш тутганларнинг шафқатсизлиги ва тор фикрлилигидан даҳшатга тушади. Ирландиялик адабиётшунос Денис Донахью шоирнинг 1919 йилда эълон қилган «Куладаги ёввойи оққушлар» тўпламига киритилган шеърлариг: таъриф бериб шундай ёзади: «... одамларга ва айнан одамларнинг характерлари намён бўлган воқеаларга жиддий эътибор беради. Унинг шеърлари бевосита бизга, бизнинг жавобгарлик ҳиссимизга қаратилган. Йейтс инсоннинг чегараланганлигини тан олади ва шунга имкон қадар рози бўлишга ҳаракат ҳам қилади».

1920 йилда драматург эндигина ташкил қилинган мустақил Ирландия давлатининг сенатори бўлади. 1923 йилда эса Швеция академияси уни «*милат руҳини бадий юксак шаклда ифода этган илҳомбахш шеърый асарлари*» учун адаб йёт соҳасидаги Нобель мукофоти билан тақдирлайди. Йейтс «*кельт тикланишидаги асосий шахс*» дея атар экан, академия аъзоси Пер Хал Ёстрем шундай давом этади: «*у жуда кам шоирларга nasib қилган даражага эришди, яъни назокатли шоир бўлиш билан бирга ўз халқи билан алоқани ҳам сиқлаб қола олди*». Бу ўринда нотик шоирнинг халқнинг қалбини ҳис қилиб ижод қилганига алоҳида урғу берган эди.

Йейтс ўз маърузасида ватандошлари Синг ва Грегориларни ҳурмат билан эслаб ўтади. «*Сизнинг қиролингиз қўлидан юксак мукофотни олар эканман, — дея таъкидлайди у ўз сўзида, — менинг ўнг томонимда аллақачон оламдан ўтган дўстимнинг, чап ёнимда эса ёши улғу ва минг шукрки, орамизда бўлган хонимнинг туриши зарурлиги ҳақида ўйладим...*» (Синг 1909 йилда вафот этган эди.)

Йейтс умрининг сўнгги ўн беш йилини Ирландиянинг миллий шоири шуҳрати даражасида ўтказди. Хасталигига қарамай, қатор асарлар яратади. 1928 йилда «Минора», 1933 йилда «Винтли зина ва бошқа шеърлар» китоблари босилиб чиқади.

У 1917 йилда англиялик Жоржиана Хайд-Лизга уйланган. Уларнинг икки фарзанди бор эди. Хотини шоирнинг навбатдаги «Қараш» китобини тайёрлашда унга кўмакдош бўлади. Мазкур китобда ижодкор тарих ва руҳиятни мистик талқин қилишга интилади.

Йейтс Франциянинг Ривьересида жойлашган Кап-Мартен шаҳарчасига Ирландиянинг қаҳратон қишидан паноҳ истаб келганди, аммо узоқ давом этмаган хасталик уни бу дунёдан олиб кетади. Адиб Рокбрюнега дафн қилинди. «Бен-Бульбен остида» шеъридаги васиятига амал қилган ватандошлари 1948 йилда унинг ҳокини Ирландияга олиб келишди ва Слайго яқинидаги Драмклиффга қайта дафн қилишди.

Кўпчилик адабий танқидчилар Йейтсни ирланд шеърлятидаги энг йирик фигура сифатида баҳолашади. Элиот эса ҳатто уни «давримизнинг буюк шоири» ҳам дея атаган эди. Ирланд шоираси Шеймас Хини 1978 йилда ўқиган маърузасида шундай дейди: *«Ҳаммасидан ташқари, Йейтс бизга санъат Оллоҳ томонидан берилишини ва санъатсиз тараққиёт бўлмаслигини эслатиб туради».*

ВЛАДИСЛАВ СТАНИСЛАВ РЕЙМОНТ

Польшалик романнавис Владислав Реймонт (Владислав Станислав Реймент) 1867 йил 6 май куни мамлакат жанубидаги Кобеле-Вельке деб аталадиган кичик шаҳарчада майда буржуача хонадонда таваллуд топган. Отаси Йозеф Реймент қишлоқда орган чалиб кун кўрарди. Владислав учинчи синфни тугатганида уни Варшавада тикувчилик билан шугулланадиган бобосининг қўлига шогирдликка беришади. Тез орада анча қўли келиб қолган Реймонт Лодзида бўлиб ўтган иш ташлашда иштирок этгани учун Варшавадан чиқариб юборилади ва уй назоратида юришга маҳкум этилади. Бироқ, ўсмир йигит отасининг қатъий интизомталаблиги ва католик динига сигинувчи онасининг мутаассиблигидан безиб уйдан қочиб кетишга мажбур бўлади ва сайёр театр труппасида актёр бўлиб ишлай бошлайди.

Гарчи артистларга хос эркин ҳаёт тарзи унга ёқса-да, ўзидан актёр чиқмаслигини англаб етган Реймонт орадан бир йил ўтгач, бу жамоани

тарк этади. Ота-онасининг қаршилигига қарамай, қатор йиллар давомида ўзига ёқадиған иш излаб юради, ҳатто сочини олдириб бир неча ой Ченстоховадаги монастирда ҳам яшайди. Охири бориб отасининг кўмаги билан темир йўллари идорасида ревизор бўлиб ишга жойлашади. Унинг бўш вақти кўн бўлар ва бу пайтда у фақат ўқирди. Аслида ҳам китоб ўқиш унинг болалиқдан жони-дили эди. Жиддий маълумот ололмаган бўлса-да, Реймонт ўқимишли эди, у нафақат поляк мумтоз адабиётини, балки XIX аср инглиз ва француз адабиётини ҳам яхши биларди.

«Нималар ёзмаганман, — дея эслайди адиб ўша кунларни, — *Драмалар, узундан узоқ романлар, ҳикоялар, шеърлар... ёзиб бўлиб ҳаммасини шафқатсизларча йиртиб ташлардим ва ёқиб юборар эдим...*» Ўша даврда ёзилганлардан олтига ҳикояни сақлаб қолиб, Варшавадаги таниш танқидчига жўнатади. Ҳикоялар маъқул келади чамаси, 1893 йилда Варшавада чиқадиған ҳафтаномада улардан бир-иккитаси чоп этилади ҳам. Айни шу вақтда Реймонт ишидан бўшатилганди ва ўзининг адабиёт соҳасидаги ютуқларидан илҳомланган ёш ижодкор Варшавага кетади. Бошида ёзувчи базўр кун кечириб юради. Унга Варшавада чиқадиған журналлардан биридан Ченстоховага йиллик зиёрат ҳақида мақола ёзиб бериш таклифи тушади. Алибнинг катта муваффақият қозонган «Ясна Горга зиёрат» деб номланган бадиий-ҳужжатли репортажи шу тариқа пайдо бўлган эди.

1896 йилда ёзувчининг ҳаётидан олинган илк романи — «Муғомбир аёл» асари юзага келади, унда сайёр театр гуруҳида шуҳратга интилган ёш актриса ҳақида ҳикоя қилинади. Мазкур романнинг давоми сифатида яратилган «Ачитқи»даги қаҳрамон Янка шаҳардан қишлоққа кетади, унинг поезддаги саёҳати ўзини топиш, шароитларга боғланиб яшашдан қутулишга бўлган интилишнинг тимсоли эди.

«Жаннатмонанд замин» (1899) деб номланган навбатдаги романида ижодкор илгариги асарларида қўллаган натуралистик ва рамзли ифодалаш йўлидан воз кечиб, саноатлаштиришнинг аёвсиз ҳаётини тасвирлаш учун оддий реалистик йўлни маъқул топади. Асли Польшада туғилган америкалик танқидчи Ежи Кржижановски ушбу роман ҳақида ёзар экан, Реймонтнинг бу билан «*баён қилиш техникасини тўлиқ эгаллагани ва ушбу техникасидан ҳам ғоя жиҳатдан, ҳам кўлами жиҳатдан катта аҳамият касб этувчи асарлар ёзишда қўллай оладиган даражадаги маҳорат соҳиби*» сифатида намоён бўлганини эътироф этади. Ушбу қаҳрамонсиз роман Лодзидаги тўқимачилик магнатларининг турли ҳийла-найранглари очиб ташлайди. Романда капитализмнинг ўғрилиқка асосланган муҳити кўрсатиб берилади ва унинг бош қаҳрамони ҳам шу шаҳарнинг ўзи.

1900 йилда Реймонт темир йўлларида ҳалокатга учрайди ва бир йил давомида жойидан қимирлай олмай яшайди. Темир йўллари маъмурияти томонидан тўланган товон пули адибнинг молиявий томондан бировга муҳтож бўлиб қолмаслигини таъминлайди ва у ўзини бутунлай адабиётга бағишлайди.

Касалиги чоғида Реймонт ўзининг бош асари сифатида тан олинган «Мужиклар» романи устида иш бошлайди. Польша деҳқонлари ҳаётидан ҳикоя қилувчи тўрт томлик асарнинг биринчи томи 1902 йилда нашрдан чиқди. Бу пайтда адиб хотини Аурелия Шацшнайдер билан Парижда эди. Романнинг охириги томи 1909 йилда эълон қилинган. Ушбу роман-хроника болаликдан муаллифга яхши таниш бўлган қишлоқ ҳаётининг бутун борлигини ўзида акс эттирган. Ягна исмли бир қизни севиб қолган ота ва ўғилнинг тақдири реалистик ҳикоя қилиш усулига афсонавий характер бағишлаган лирик насрий услубда ёзилган. Кўлами ва ранг-баранглиги жиҳатидан романни Томас Гарди ва Эмиль Золя асарларига тенглаштиришади.

«Мужиклар» романи руҳияти ва ўзига хослиги билан айнан полякларга хос бўлса-да, роман ўзининг универсалиги билан кишини ҳайратда қолдиради. Бироз мужмал жойлари, чўзилганлиги ва тузилишидаги камчиликларига қарамай, асар кўпгина тилларга таржима қилинди ва муаллифнинг халқаро миқёсда танилишига сабаб бўлди.

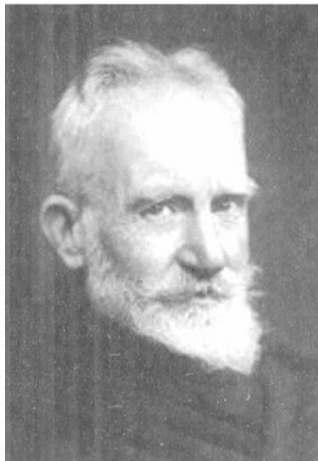
Мазкур романдан кейин адиб кўплаб асарлар яратган, аммо бу даражадаги муваффақиятни такрорлаш ёзувчига насиб этмади. Унинг кейинги йилларда яратган асарларидан «Хаёлпараст» (1910), «Кўршапалак» (1911) романларини келтириш мумкин.

1914 йилда Польшага қайтган ёзувчи биринчи жаҳон уруши даврида ватанида яшайди. Бу йилларда у «1794 йил» деб номланган уч томлик трилогиясини ёзиб тугатади. Мазкур асар тарихий мавзуда бўлиб польшалик ватанпарвар генерал Тедеуш Костюшко раҳбарлиги остида прусс ва рус ҳукмронлигига қарши уюштирилган кўзғолонлар ҳақида ҳикоя қилади. Реймонт икки марта, 1919 ва 1920 йилларда АҚШда бўлади, Польшага қайтиб келгач эса Колачководаги ҳовлисига жойлашади.

Реймонт 1924 йилда *«мислсиз миллий эпос — «Мужиклар» романи учун»* адабиёт бўйича Нобель мукофотига сазовор бўлади. Пер Хальстрем асарни олқишлар экан, *«шундай санъаткорона ва шу даражадаги ишончли қалам билан ёзилганки, унинг адабиётда узоқ умр кўришини қийинчиликсиз тасаввур қилиш мумкин»* деган эди. Адиб хасталиги сабаб Стокгольмга кела олмагани учун мукофотни тантанали топшириш маросими ўтказилмайди. Ўзининг қисқагина мактубида Реймонт шундай ёзган эди: *«1922, 1923 йилларда юрагим санча бошлади. Ҳали менинг айтадиган гапларим кўп ва уларни айтгим келади, жуда ҳам хоҳлайман, аммо ўлим бунга имкон берармикан?»* Орадан бир йил ўтиб, 1925 йилнинг 5 декабрь куни Владислав Реймонт Варшавада оламдан ўтади.

Ёзувчининг вафотидан сўнг ғарбда унинг машҳурлиги сўниб боради, адибнинг асарлари асосан мутахассисларга маълум. Шунга қарамай, поляк адабиётида Реймонт ижоди жуда муҳим ўрин тутади. Инглиз танқидчиси Мартин Сеймор-Смит кўпгина адабиётшунослар каби Реймонтнинг *«Мужиклар» романида «деҳқонлар ҳаёти аъло даражада ёритиб берилгани»*ни эътироф этади ва унинг ижоди *«Польшадан ташқарида ҳам диққат билан ўрганишга лойиқ»*лигини таъкидлайди.

ЖОРЖ БЕРНАР ШОУ

Ирланд драматурги Жорж Бернар Шоу 1856 йилнинг 26 июль куні Дублинда тугилган. У Жорж Карр Шоу ва Элизабет Герлиларнинг учинчи фарзанди эди. Отаси давлат хизматчиси бўлиб ишлаган, дон сотиш билан шугулланиб омади юришмагач, ичкиликка ружу қўйган, онаси эса қўшиқчиликка ҳавасманд мусиқачи эди. Болакай дастлаб уйда, кейин католиклар ва протестантларнинг кундузги мактабида ўқийди, ўн олти ёшга етгач эса қўчмас мулк савдоси билан шугулланадиган агентликда клерк вазифасига ишга жойлашади. Элизабетга мусиқадан дарс ўтадиган ва оиланинг дўсти сифатида Шоулар хонадонидида яшайдиган дирижёр Жон Ванделер Ли ўсмирга

муайян таъсир кўрсатган. У фортепианода опера партитураларини ижро қилишни ҳам ўрганиб олган эди.

1873 йилда эридан ажрашган Элизабет икки қизини олиб Ли билан Лондонга кетади. Орадан уч йил ўтгач, Бернар ҳам уларга қўшилади. У ёзувчи бўлишга қарор қилган, Лининг таклифига кўра, мусиқа мавзусида мақолалар ёзарди. Ҳар тонгда беш қогоз насрий қўлёзма ёзадиган Бернар кундузи Британия музейида ишлар, кечга бориб эса маъруза ва мунозараларга қатнашарди. 1882 йилда америкалик ислохотчи Генри Жоржнинг маърузаларини тинглар экан, Бернар эътиборини ижтимоий муаммоларга қаратади, Генрининг «Тараққиёт ва қашшоқлик» ва бошқа китобларидан ташқари, Маркснинг «Капитал»ини ўқиб чиқади ва 1884 йилда Сидней Вебб билан «Фабианлар жамияти»га аъзо бўлиб киради. Мазкур жамият ижтимоий гоёларни тарғиб қилиш мақсадида ташкил этилганди, Бернар мана шу фаолият билан қарийб 27 йил шугулланади, баъзида ҳафтасига уч мартадан маъруза ўқирди.

Шоу Британия музейида театр танқидчиси Уильям Арчер билан танишади. Арчер унга театр ҳақида ёзишни таклиф этади ва «Уорлд» ҳафтаномасига етаклаб боради. 1885 йилдан 1888 йилгача Шоу «Пэлл-Мэлл газет»да тақризларини, кўптиражли «Стар» деб номланган пойтахт газетасида эса Корно ди Басетто тахаллуси билан мусиқий рецензияларини эълон қилади. 1890 йилда «Уорлд»нинг мусиқий танқидчиси вазифасига ишга олинади. Оден Шоуни *«балки барча замонларнинг энг яхши мусиқий танқидчиси десак ҳам бўлади»*, дея таърифлаганида жон бор эди, албатта.

1895 йилда Шоу Лондондаги «Сэтердей ревью» журналига театр танқидчиси вазифасига ишга ўтади. У мазкур нашрда эълон қилган мақолаларида Генрик Ибсен асарларига лоқайд қарагани ва Шекспир

асарларини ўзбошимчалик билан талқин қилгани учун ўша пайтдаги етакчи ҳисобланган режиссёр Генри Ирвингни қаттиқ танқид қилиб чиқади, шунингдек, Артур Пинеронинг машҳур пьесалари ҳамда Скриб ва Сардининг мешичанларга хос мелодрамалари устидан кулиб, улардан замонавий ҳаётни реал тасвирлаган ижтимоий театрни устун қўйиб мақолалар ёзади.

Драматургнинг биринчи пьесаси «Бева кишининг уйи» эди. Асарни танқидчилар совуққонлик билан кутиб олишади. Пьеса икки марта намоишдан сўнг тўхтатиб қўйилади. Кейинги олти йил мобайнида драматург тўққизта тўлиқ ва битта бир саҳнали пьеса яратган. 1893 йилдаги фойдали, аммо бахтсиз никоҳ ҳақидаги ғамгин асари — «Ошиқ йигит»ни саҳналаштиришга биронта режиссёр жазм этмаган бўлса, енгил табиатлик муаммосини кўтариб чиққан «Миссис Уорреннинг касби» номли асари бутунлай тақиқлаб қўйилади.

Цензуранинг талабларини бажаришни истамаган Шоу қалами ўткир журналист сифатида топган маблаглари, қолаверса Шарлотта Пейн Таунсенд ҳомийлиги остида пьесаларини чоп эттирар эди. 1898 йилда драматург ирландиялик давлатманд аёл Таунсендга уйланади. «Ёқимли ва ёқимсиз пьесалар» номли икки томлик китоби уларнинг никоҳи қайд этилган даврда босмадан чиқади. Саҳна ремаркаларининг миридан сиригача фойдаланилгани сабабли улар худди романлар каби ўқилади. Уларда муаллиф ўзининг таъбири билан айтганда, «*томошабинларни кўнгилсиз воқеаларга эътибор беришга мажбур қилиш*»га интилади. «Ёқимли»лар тоифасига киритилган «Қурол ва одам», «Кандида», «Тақдир танилови», «Ҳаёт бўлсак кўраверамиз» каби пьесаларда муаллиф реализмнинг натурализмдан баланд туришини кўрсатиб беришга ҳаракат қилган.

«Кандида» 1903 йилдаёқ Нью-Йоркда катта шухратга эришган бўлса-да, Англияда Шоу анча кейин, хотини ва Харли Гренвилл-Баркер билан ғоялар театрининг имкониятларини намоиш этиш учун Лондондаги «Ройял Корт Тиэтр» биносини ижарага олган пайтга келиб танилади. Шоунинг пьесалари Жон Ведренн ва Харли Гренвилл-Баркер режиссёрлиги остида шу қадар оммалашадики, шу йилларда мазкур театрда ўйналган 988 спектаклдан 701 таси Шоу асарлари эди.

1905 йилда драматургнинг «Одам ва ўта қудратли одам» асари пайдо бўлади, айтиш мумкинки, дин, аёллар ва никоҳ борасидаги ўз қарашларини илгари сурган фалсафий комедия томошабин ва танқидчиларнинг фикрича, муаллифнинг энг муваффақиятли асарларидан бири саналади.

Биринчи жаҳон уруши вақтида Шоу сиёсий ҳаётда фаол қатнашади.

Урушдан кейинги «Қалбни пора қилувчи уй» асарида Шоу қон тўкилишига жавобгар бўлган авлоднинг маънавий қадриятларни йўқотгани мавзусини қаламга олади. Мазкур фожиавий комедияда сиёсат ва иқтисод «Мафусаилга қайтиш» асаридаги оламни сюрреалистик назар билан кўришга уйғунлаштирилади. Шоунинг мазкур асари

мунозара — пьесанинг ёрқин кўриниши бўлиб, ўзаро боғланган беш пьесадан иборат ва Эдемдан бошланиб, эраизмнинг 31920 йилига келиб тугайди. Ушбу чўзилган ва оғир юкли асарда Бергсон ижодий эволюциясининг таъсири сезилади, шунингдек, муаллифнинг инсон интеллекти жамиятни ўзгартиришга қодирлигини тасдиқловчи фабианча қарашлари ҳам ярқ этиб билинади.

1925 йилда адабиёт бўйича Нобель мукофоти ҳеч кимга берилмай қолиб кетади, 1926 йилда Швеция академияси *«идеализм ва гуманизм билан ажралиб турадиган ижоди, кўп ҳолларда айрича шоирона гўзаллик билан уйғунашиб кетган ёрқин сатираси учун»* Шоуни Нобель мукофоти билан тақдирлашга қарор қилади. Швеция академияси аъзоси Пер Хальстрем Шоуни *«давримизнинг энг ёрқин драматургларидан бирига айлангани, пьесаларга сўзбошилари билан эса замонамизнинг Вольтери даражасида қабул қилиниши»*га урғу беради. Ҳар қандай мукофотларга қатъий қарши бўлган Шоу тақдирлаш маросимига келишдан бош тортади ва шу сабаб мукофотни Буюк Британиянинг Швециядаги элчиси Артур Дафф қабул қилиб олади. Шоу лауреатга ажратилган маблағлар ҳисобидан таржимонлар, айниқса, Стриндберг асарларининг таржимонларига мўлжалланган Англия-Швеция адабий жамғармасини ташкил қилади.

Шоу ўзининг сўнгги пьесаларида антик комедия услубларидан фойдаланган. У рафиқасининг вафотидан сўнг 1943 йилда Лондондан Хертфордширдаги уйига кўчиб келади. 94 ёшида боғда ишлай туриб йиқилади ва белини синдириб олади. 1950 йилнинг 2 ноябрь куни оламдан ўтган.

Танқидчилар Шоу мероси ҳақида битта масалада тортинадилар — Шоу ҳажвий драматург сифатида кучлими ёки ижтимоий мавзу борасидами? Ҳаётлиги пайтида уни беҳаёликда айблашар, Макс Бирбом эса *«юмор туйғуси борасида масъулиятсиз»*лигини таъкидлаганди. Оден Шоунинг топқирлигида Россиянинг нафасини сезишини айтган, инглиз танқидчиси Стивен Спендер эса дунёқараши бобида Шоу ўзининг икки ўлчамли оламида ҳаракатланувчи икки ўлчамли гигант эди, дейди. Яна бир америкалик театршунос Жак Берсеннинг эътирофича, *«Шоу буюк анъаналарнинг давомчисидир. У театр соҳасининг омборида ва одамларда нимаки бўлса, ҳаммасидан унумли фойдаланди. Шоунинг пьесалари бой драматургик меросдир...»*

ГРАЦИЯ ДЕЛЕДДА

Италиялик ёзувчи Грация Деледда 1871 йилнинг 27 сентябрь куни Сардиниядаги Нуоро қишлоғида таваллуд топган. Отаси уч бора мер этиб сайланган таниқли ва бадавлат ҳуқуқшунос, онаси Франческо Камбоса ўқимаган аёл эди. Дарҳақиқат, Деледдалар хонадонининг зайтун ёғи тайёрлаш ускунаси ва вино тайёрлаш дастгоҳи бор эди.

Бироқ, ёш Деледда икки укаси ва тўрт синглиси билан ҳеч қандай эркаликларсиз яшашган. Кейинчалик ёзувчи Нуорони ҳаёт юз йиллар давомида ўзгармайдиган, «Бронза асридан қолиб келаётган» жой дея атаган эди. Маҳаллий патриархал одатларга мувофиқ, Деледда ва унинг сингилларидан биронтасининг уйдан ёлғиз чиқиб кетишига рухсат беришмаган. Қишлоқдаги ҳаёт шунчалар маҳдуд эдики, бу ердагилар итальянча эмас, балки лотин тилига яқин келадиган логудоресс шевасида гаплашишарди. Барибир, уларнинг уйи қайсидир даражада қишлоқ жамоасининг маркази мақомида бўлгани боис, Деледда Сардиния аҳолисининг турли табақаларига мансуб кишилар билан болалигидан мулоқот қилиш имконига эга бўлган эди.

Грация саккиз ёшиданоқ маҳаллий фольклорга асосланган ҳикоя ва шеърлар ёза бошлаган. Унинг «Сардиния қони» деб номланган ҳикояси Римдаги безакли журнал саҳифаларида чоп этилганида у ўн беш ёшга тўлган эди. «Сардиния чечаги» (1892) романини танқидчилар хайрихоҳлик билан кутиб олади, «Ҳалол қалблар» (1895) китобига эса итальян адабиётшуноси Ружеро Бонги сўзбоши ёзиб берган.

«Ҳалол қалблар»нинг француз тилига таржимаси учун катта миқдордаги қалам ҳақи олгач, бўлажак ёзувчи уйдаги ишни укаси Андреага топширади ва «Донна сарда» журнаlining муҳаррири Мария Манкиннинг тақлифига кўра, Сардиния пойтахти Кальярига кўчиб кетади. Бу ерда у Молия вазирлигида ишлайдиган Пальмиро Малесани билан танишади ва 1900 йилда унга турмушга чиқади. Ўша йили турмуш ўртоғини Римга, ҳарбий вазирликка ишга ўтказишгач эса, Деледда илк бор Сардиниядан ташқарига сафарга чиқади. Ёш оила Римга жойлашади ва бу азим шаҳарда икки ўгилни тарбиялаб, умргузаронлик қилади.

Деледда ҳаётининг кейинги ҳар йилида биттадан роман ёзишга муваффақ бўлган. Римда яшаш ёзувчига ёқарди, аммо унинг барча асарларидаги воқеалар Сардинияда бўлиб ўтади, унинг энг сара романларини замонавий ҳаёт тарзи билан мутлақо қийслаб бўлмайдиган орол одамларининг ҳаётига ёрқин илова деб атаса бўлади. *«Мен Сардинияни биламан ва севаман, — деб ёзган эди бир сафар романнавис, — унинг халқи менинг халқим, унинг тоғ ва адирлари ҳаётимнинг бир қисмига айланиб кетган. Нима учун тупканнинг тубидан бошқа мавзулар излашимиз керак, ахир шундоқ ҳам Сардиниянинг ўзида кўз ўнгимизда қанчалар инсонларнинг тақдири бор ва улар менинг романларим саҳифаларига кўчган...»*

Деледданинг ижодини айнан у ёки бу адабий йўналишга мос келади, деб бўлмайди. Унинг бир қатор пишиқ асарларини натуралистлар ҳаракати контекстида қараш мумкин. Деледда ижодида натурализм унсурлари мавжуд эди. «Элиас Портулу» деб номланган илк романида бош қаҳрамон муҳаббат изтиробларига чидаш мақсадида руҳонийлик йўлини тутати, аммо бориб-бориб ўзининг Худо йўлида хизмат қилишга муносиб эмаслигини англаб етади. Қаҳрамон ўз эҳтирослари ва эҳтиёжлари ўртасидаги номутаносибликни ҳал эта олмайди.

Кейинги ўн йилликда Деледданинг Италия бўйлаб шуҳрати кенг тарқалади. Никоҳсиз тугилган боласи учун ўзини қурбон қиладиган ёлғиз аёлнинг тақдири ҳақидаги «Кул» (1904) романи асосида бадиий фильм ҳам яратилади. Картинада итальян актрисаси Элеонора Дузе бош қаҳрамон ролини ижро этган. Шу йиллари Деледда ўзининг «Печак» (1909) романининг саҳнавий вариантини тайёрлайди, «Каптарлар ва қирғийлар» (1912), «Шамолда ҳилпираган қамиш» (1913) романиларини китобхон ҳукмига ҳавола қилади.

Кўпгина танқидчиларнинг фикрига кўра, Деледда ижодининг реалистик қисмидаги энг юқори чўққиси сифатида 1920 йилда чоп этилган «Она» романини тан олиш мумкин. Асардаги воқеалар овлоқ қишлоқда бор-йўғи икки кун давом этади. Маҳаллий руҳоний эҳтиросли ишқ дардига мубтало бўлади, ўглининг изтиробларини кўрган она чидаб бўлмайдиган азобларни бошидан кечиради. Қаҳрамонлар ва асар сюжети оддий бўлса-да, улар мумтоз трагедияга хос ёрқинлик ва ифодалилик билан тасвирланган.

«Она» романидан сўнг ёзувчининг услуби анчагина ўзгаради. У гуноҳни муҳаббат орқали ювиш ғоясига берилиб, бирламчи пессимизми бошидан ўтказати. Аксарият адабиётчиларнинг яқдил хулосаларига кўра, адабанинг бу даврда ижод қилган асарлари илгаригилари каби кучли чиқмаган. Энди ёзувчини кўпроқ ҳаётнинг иқтисодий ва жисмоний жиҳатлари қизиқтирарди. Мисол учун, «Ёлғиз кишининг сирлари» (1921) ва «Тириклар худоси» (1922) романиларини айна мана шу тоифага киритиш мумкин.

1927 йилда Деледда 1926 йилги адабиёт йўналишидаги Нобель мукофоти билан тақдирланади. Ёзувчи *«Ўз тугилган ороли ҳаётини нафис ёрқинлик билан тасвирлаган жозибали асарлари, шунингдек, инсоний муаммоларга чуқур ёндашгани учун»* мазкур мукофотга лойиқ топилади. Мукофотни топширар экан, академия аъзоси Хенрик Схук Деледданинг *«табиатни Европа адабиётида камдан-кам ёзувчига насиб этган иқтидор билан тасвирлаши»*ни қайд этади. У шунингдек, итальян романнависи *«диний мавзуларни жиддий ва чуқур тушуниши...»*ни, *«унинг асарлари кўпинча ғамгин, аммо ҳеч қачон йиғлоқи эмас...»*лигини алоҳида олқишлайди. Деледда мукофотни олар экан, икки оғиз миннатдорлик сўзларини айтади, бироқ Нобель маърузаси билан чиқмайди.

Орадан кўп ўтмай ёзувчининг кўкрагида хавфли шиш пайдо бўлади. Тўққиз ой давомида зўр бериб ишлаган ижодкор 1936 йилнинг 16 август куни Римда, саратон касаллигидан вафот этади.

Деледда камтарин, кўпроқ ёлғизликни маъқул кўрадиган, ўзининг ички эҳтиёжларидан келиб чиқиб, алоҳида интеллектуал эътирозларсиз ёзадиган ижодкор эди. Унинг энг сара асарларидаги воқеалар Сардинияда бўлиб ўтса-да, итальян танқидчиси Жузеппе Равеньянининг хулосаларига кўра, уни маҳаллий аҳамият касб этувчилар тоифасига киритиб бўлмайди. *«Ўз санъатида, — деб ёзади у, — ҳаётни фақат аёлгина қодир бўлган зийраклик ва сезгирлик билан тадқиқ қилган»*. Д. Г. Лоуренс Деледдани *«овлоқдаги омиларча ҳаётни Томас Гардн маҳорати билан»* тасвирлаганини эътироф қилади. «Она» романига сўзбошисида Лоуренс Деледдани *«инсон изтироблари ва эҳтирослари табиатига чуқур кириб бора олмаганини»* таъкидлаш билан бирга, унинг *«оддий кишилар руҳиятига маҳорат билан кириб боргани»*ни қайд этади.

АНРИ БЕРГСОН

Франциялик файласуф Анри Бергсон 1859 йил 16 октябрда Парижда таваллуд топган. Унинг отаси Мишель Бергсон туғилиб ўсган Варшавани тарк этиб, Европа бўйлаб саёҳат қилади ва Англиядан қўним топади. У бу ерда ирландиялик Кетрин Левинсонга уйланади. Анри саккиз ёшга қадам қўйганида оила Парижга қайтади. Йигирма бир ёшида у Франция фуқаролигини олади.

Бергсон Париждаги Кондорс лицейида ижтимоий фанлар билан бирга математикадан ҳам кучли билим олади. Табиий фанлар соҳасида истиқболи порлоқ бўлишига қарамай, Анри ўзини фалсафага бағишлайди. Эколь нормаль суперьер мактабида Жон Стюарт Милл ва Герберт Спенсерларнинг фалсафий қарашларини чуқур ўрганади.

1881 йилда диплом олгач, у д'Анжер лицейида дарс бера бошлайди, бир йил ўтиб эса Клермон Ферран шаҳридаги Блез Паскаль лицейига ўтади. Овернеда у биринчи асосли илмий иши — «Тафаккурнинг бевосита маълумотлари»ни ишлаб чиқади. Ушбу иши ва лотин тилида ёзилган, Аристотель ҳақидаги унча йирик бўлмаган диссертацияси учун 1889 йилда фалсафа бўйича Париж университети доктори даражасига эришади.

Тафаккурга оид биринчи ишида Бергсон таъкидлайдики, инсоннинг жонли организми томонидан қабул қилинадиган вақт динамик характерга эга, шу билан бирга, сифат жиҳатидан ҳам ўзгариб туради.

Хусан Эрматов

НОБЕЛЬ МУКОФОТИ СОВРИНДОРЛАРИ

Муҳаррир *Аҳмаджон Мелибоев*
Бадий муҳаррир *Ақром Баҳромов*
Техник муҳаррир *Татьяна Смирнова*
Мусахҳиҳ *Фотима Ортиқова*
Компьютерда саҳифаловчи *Акмал Сулаймонов*

Нашр. лиц. № 154. 14.08.09. Босишга 21.02.11 й.да рухсат этилди.

Бичими 60x90 $\frac{1}{16}$. Офсет босма. 19,75 шартли босма тобоқ.

23,0 наshr тобоғи. Адади 3000 нусха.

63 рақамли буюртма. 5—2011 рақамли шартнома.

Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
100128 Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

Бизнинг интернет манзилимиз: www.iptdgulom.uz

E-mail: iptdgulom@sarkor.uz

Эрматов, Хусан.

Нобель мукофоти совриндорлари / Ҳ.Эрматов. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 316 б.

Ҳар йили буюк кашфиётлар учун бериладиган халқаро Нобель номидаги мукофот ҳақида эшитмаган ва билмаган китобхон бўлмаса керак. Ушбу мукофот физика, кимё, физиология ёки тиббиёт соҳасидаги кашфиётлар, бадий асарлар, халқлар дўстлиги ва тинчликни мустаҳкамлаш йўлида кўрсатган фаолият учун берилди. Ушбу тўпламга адабиёт йўналиши бўйича Нобель мукофотида сазовар бўлган буюк шоир ва ёзувчиларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар киритилган.

ББК 66.77